

Rijksdienst voor Ondernemend
Nederland

Iedere boer telt

Een verkenning van knelpunten en belemmeringen die koplopers ervaren
bij de transitie naar een duurzamer landbouw- en voedselsysteem

februari 2025

Samenvatting

Veel wet- en regelgeving die op het boerenland landt en die de boer moet naleven, wordt uitgevoerd door RVO. RVO heeft voor zijn opdrachtgevers daarbij ook een signalerende functie om te weten wat er speelt in de praktijk. In de loop der tijd heeft RVO diverse signalen van diverse boeren, inclusief koplopers, ontvangen dat boeren belemmeringen in de wet- en regelgeving ervaren. Dat leidde tot nadenken over het verbeteren van de dienstverlening. Eind 2023 kwam RVO in contact met Stichting Caring Farmers, die zich inzet voor een natuurinclusieve kringlooplandbouw en de belangen behartigt van alle boeren die daar naar op weg zijn, zogenaamde Koplopers. Zij gaven aan dat de bij hen aangesloten boeren ook veel belemmeringen in de wet- en regelgeving ervaren. En de (door)ontwikkeling van koploper bedrijven stagneert. Deze meerdere klantsignalen waren voor RVO aanleiding om te onderzoeken of er aanknopingspunten zijn om haar dienstverlening te verbeteren en om beter rekening te kunnen houden met verschillende groepen landbouwondernemers. En tevens om de bevindingen uit het onderzoek te gebruiken om de opdrachtgevers van RVO te adviseren over de uitvoering en impact van wet- en regelgeving.

RVO wil een excellente dienstverlener met impact zijn, richting klanten en richting of haar opdrachtgevers. De informatie van meerdere klantsignalen bood RVO de mogelijkheid om preciezer te verkennen waar klanten, en in het bijzonder koplopers, belemmeringen in wet- en regelgeving of de uitvoering daarvan ervaren. Daarom is een verkennend onderzoek uitgevoerd in het kader van het programma Werk aan Uitvoering (WaU). Dit programma heeft als doel om de publieke dienstverlening structureel te verbeteren, door beleid en uitvoering menselijker, wendbaarder en toekomstbestendig te maken.

Belemmeringen

Caring Farmers had concreet in een rapport opgeschreven welke belemmeringen er worden ervaren door hun achterban. Die belemmeringen sluiten aan op wat RVO eerder had opgevangen. Hun rapport vormde de basis van dit onderzoek.

Om te komen tot een volhoudbaar landbouw- en voedselsysteem zijn verschillende vormen van landbouw nodig (Runhaar 2025). Koplopers bedrijven nieuwe innovatieve vormen van landbouw(concepten) en laten door te ontwikkelen en pionieren zien waar de toekomstige landbouw heen zou kunnen gaan. Het wegnemen van de door hen ervaren belemmeringen brengt een volhoudbaar landbouw- en voedselsysteem dichterbij.

RVO heeft uit de informatie van Caring Farmers 41 belemmeringen geïdentificeerd. Deze belemmeringen zijn vervolgens gecategoriseerd in zes thema's. Veel belemmeringen die door deze groep boeren ervaren worden, hebben te maken met:

- administratieve lasten (29%)
- vestiging (29%)
- subsidies (17%)
- diergezondheid (10%)
- handhaving (7%)
- afzet en handel (7%)

Wanneer ingezoomd wordt op de administratieve lasten wordt duidelijk dat de kleinschaligheid van deze bedrijven en het generieke beleid van de overheid (one-size-fits-all) bijdragen aan de hoge administratieve lasten. Veel Caring Farmers hebben een bedrijf van beperkte omvang waardoor de kosten en opbrengsten zich anders verhouden. Kosten voor het inhuren van een adviseur voor het doen van een vergunningsaanvraag of subsidieaanvraag vormen dan mogelijk een financiële belemmering. De administratieve last, bijvoorbeeld om te voldoen aan certificeringseisen van private

organisaties (bijv. het Beter Leven Keurmerk) of de overheid (het biologische keurmerk), is naar verhouding zwaarder voor kleine boeren, omdat de kosten vaak vast zijn, ongeacht de omvang van de onderneming.

Bij vestiging blijkt vaak dat de boer geen vergunning krijgt omdat de activiteiten niet passen binnen het omgevingsplan. RVO constateerde tijdens de analyse ook dat er vaak belemmeringen werden genoemd die met name in de kleinschalige pluimveehouderij spelen. Ook laat de analyse zien dat bij subsidieregelingen vaak een behoorlijke eigen financiële bijdrage gevraagd wordt of dat er alleen moderne dure machines om te verduurzamen in aanmerking komen voor subsidie. Voor kleine ondernemers zijn deze belemmeringen te groot om subsidie te kunnen aanvragen.

Daarnaast speelt het feit dat koplopers vaak op een andere wijze landbouwbedrijven dan wat we gewend zijn. Het gaat om bedrijven die bijvoorbeeld kippen houden in een kippenkar en dat combineren met vormen van agroforestry en tuinbouw. Door de verscheidenheid aan activiteiten past het bedrijf soms niet binnen een omgevingsplan en is het beoordelen van een vergunningsaanvraag lastig. Doordat je een bedrijf met veel activiteiten hebt wordt het invullen van formulieren om iets op te geven, aan te vragen of te melden ook lastiger.

Aanknopingspunten

In dit rapport worden 24 aanknopingspunten benoemd die mogelijk kunnen bijdragen aan het verminderen van belemmeringen. Er wordt gesproken over aanknopingspunten en niet over aanbevelingen, omdat vaak eerst aanvullend onderzoek door RVO nodig is om te kijken naar de gevolgen voor de uitvoering, regeldruk, doenbaarheid en de juridische (on)mogelijkheden. Dit vervolgonderzoek zou kunnen leiden tot advies aan haar opdrachtgevers, waarmee beleid kan worden verbeterd, zodat meer rekening kan worden gehouden met de andere werkwijze door koplopers en zij ook gemakkelijker toegang kunnen krijgen tot financiële middelen en minder belemmeringen ervaren.

Verbetering dienstverlening door RVO

Bij het aannemen van nieuwe opdrachten door RVO zou meer gelet moeten worden op of het voorgenomen instrument ook passend is voor koplopers. Nu wordt vaak gekeken naar uitvoerbaarheid en regeldruk voor de doelgroep in het algemeen, maar wordt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende groepen boeren die bezig zijn voor een toekomstgerichte landbouw. RVO zou dit kunnen opnemen in de opdrachttoets.

Generieke regels en maatwerk

Regelgeving geldt voor iedereen, maar heeft soms meer impact op de ene ondernemer dan op de andere ondernemer. In die zin kun je je afvragen of er sprake is van een gelijk speelveld, en of een echt gelijk speelveld gewenst is of dat je onderscheid wilt maken op basis van bepaalde bedrijfseigenschappen. Ook het uitvoeringsproces van RVO is ingericht op deze generieke regels die voor een groot deel voortvloeien uit Europese Verordeningen en Richtlijnen. Koplopers hebben andere behoeften en dat vraagt op sommige aspecten om maatwerk. RVO denkt graag mee met haar opdrachtgevers hoe het instrumentarium in de toekomst vormgegeven kan worden zodat iedere boer telt.

Inhoud

Samenvatting	1
1. Inleiding.....	4
1.1 Context onderzoek.....	4
1.2 Wie zijn Caring Farmers?	5
1.3 Doel en uitvoering van dit onderzoek.....	6
1.4 Resultaten analyse	7
1.5 Leeswijzer	8
2. Administratieve lasten	9
2.1 Inleiding.....	9
2.2 Schaalnadeel	10
2.3 Van <i>one-size-fits-all</i> naar meersporenbeleid	11
2.4 Aanknopingspunten	12
3. Vestigingsproblematiek	14
3.1 Inleiding.....	14
3.2 Omgevingsplannen	14
3.3 Omgevingsvergunning	15
3.4 Aanknopingspunten vestigingsproblematiek.....	16
4. Subsidiepalet.....	17
4.1 Inleiding.....	17
4.2 Belemmeringen bij investeren	17
4.2.1 Inleiding.....	17
4.2.2 Productieve Investeringsregelingen voor landbouwers.....	18
4.2.3 MIA\Vamil	20
4.2.4 Andere investeringsregelingen	21
4.2.5 Aanknopingspunten.....	21
4.3 Belemmeringen bij grondgebonden regelingen	22
4.4 Belemmeringen bij subsidies voor innovatie demonstratie en kennis.....	25
4.4.1 Inleiding.....	25
4.4.2 Samenwerken aan innovatie (EIP) en GLB Demonstratie en Kennisprojecten	25
4.4.3 Aanknopingspunten.....	27
4.5 Behoeft van Caring Farmers: Koploperfonds.....	27
5. Casus: De mobiele pluimveestall	33
5.1 Inleiding.....	33
5.2 Registreren	34
5.3 Wanneer is een omgevingsvergunning nodig?	34
5.4 Dierverzorging en diergezondheid.....	35
5.5 Diergezondheidsfonds	36
5.6 Pluimveerechten	37
5.7 Aanknopingspunten kleinschalige pluimveehouderij	38
6. Beschouwing en aanknopingspunten.....	39
6.1 Beschouwing	39
6.2 Aanknopingspunten.....	40
Bijlage 1: Remmende wet- en regelgeving en financiering volgens Caring Farmers	44
Bijlage 2: Workshop RVO tijdens Caring Farmers dag.....	45
Bijlage 3: Pleidooi Caring Farmers: op weg naar een andere pluimveehouderij	49
Bijlage 4: Voorstel Koploperfonds	50
Bijlage 5: Geraadpleegde bronnen.....	51

1. Inleiding

1.1 Context onderzoek

Excellente dienstverlener met maatschappelijke impact

De strategische koers van RVO is beschreven in het ‘Kompas voor een duurzame toekomst’. Eén van de maatschappelijke transitie waarvoor RVO zichtbare impact wil maken is de transitie naar een duurzaam landbouw- en voedselsysteem. Met de nieuwe RVO organisatie is het streven een excellente dienstverlener te zijn met zichtbare maatschappelijke impact.

In het contact tijdens dienstverlening aan ondernemers krijgt RVO veel klantsignalen. Veel klantsignalen van boeren, inclusief koplopers, gaan over dat boeren belemmeringen in de wet- en regelgeving ervaren. Dat leidde tot nadenken over het verbeteren van de dienstverlening voor deze doelgroep. Eind 2023 kwam Caring Farmers, een groep agrariërs die zich richten op natuurinclusieve kringlooplandbouw (zie ook 1.2) in contact met RVO en vroeg aandacht voor deze zelfde knelpunten en belemmeringen (zie bijlage 1). Eerder waren deze stukken bij LVVN aangeboden in het kader van het convenant Dierwaardige Veehouderij. Caring Farmers hoopt op een beleids- en subsidiestelsel dat sociale, economische en technische innovaties ondersteunt die bijdragen aan integrale oplossing voor dier, boer, klimaat en milieu, zodanig dat er ook ruimte geboden wordt aan kleinschalige en out-of-the-box projecten.

De inzichten en kennis vanuit Caring Farmers stelde RVO in staat onderzoek te doen naar welke belemmeringen er spelen bij Koplopers met veelal een bedrijfsvoering die afwijkt van de huidige standaard. Deze inzichten kunnen aanknopingspunten geven om anders naar de advisering, door RVO, over uitvoerbaarheid van nieuwe wet- en regelgeving te kijken of om bij onze innovatieve dienstverlening meer rekening te houden met de diversiteit van de landbouwsector. Caring Farmers bood RVO ten tijde van de verkenning naar een betere dienstverlening voor Koplopers bruikbare informatie om onderzoek te doen. Dit onderzoek had ook in samenwerking met een andere belangenpartij voor Koplopers uitgevoerd kunnen worden.

Het rapport is opgesteld door RVO-medewerkers die in het kader van “het Kompas” onderzochten hoe voor een duurzaam landbouw- en voedselsysteem, transitiegericht werken met impact geïmplementeerd kan worden in de organisatie. De aanknopingspunten zijn daarom bedoeld voor de RVO organisatie zelf. RVO beoordeelt zelf of het gewenst is om de aanknopingspunten verder te onderzoeken en zo ja, hoe deze eventueel geïmplementeerd kunnen worden.

LVVN is vooraf geïnformeerd door RVO dat in samenwerking met Caring Farmers, RVO onderzoek ging doen naar de ervaren belemmerde wet- en regelgeving door Koplopers. Tijdens het onderzoek is er een aantal keer overleg geweest tussen Caring Farmers, LVVN en RVO.

Het onderzoek is niet in opdracht van LVVN uitgevoerd en is gefinancierd vanuit het programma Werk aan Uitvoering (WaU). Dit programma is opgezet met als doel de publieke dienstverlening en uitvoering van beleid duurzaam te verbeteren. Dienstverlening die aansluit op de verwachtingen en behoeften van mensen en bedrijven en die menselijk, wendbaarder en toekomstbestendig is.

Iedere boer telt

De Nederlandse landbouw staat voor grote opgaven op het gebied van onder andere natuur, milieu, waterkwaliteit en biodiversiteit. De achteruitgang van de natuur door de hoge stikstofdepositie is daar een voorbeeld van. De oplossingsrichting is vaak innovatie. In het huidige regeerprogramma komt het woord innovatie 85 keer voor (Rijksoverheid, 2024). Aan de andere kant is ook geconstateerd dat sommige technische innovaties op het gebied van stikstofreductie die de laatste 15 jaar op de markt zijn gekomen om stikstof te reduceren, onvoldoende werken (Groenestein et al., 2023).

Steeds vaker ziet RVO agrariërs die op een andere manier gaan boeren om de grote opgaven aan te pakken. Denk aan de biologische landbouw, de biologisch dynamische landbouw, natuurinclusieve kringlooplandbouw of een andere doorsnede, zoals de agrariërs die zich hebben verenigd in de Stichting Caring Farmers. Als uitvoerder van wet- en regelgeving op het agrarisch gebied is het belangrijk dat RVO zich bewust is van de diversiteit van de doelgroep om haar dienstverlening, daar waar nodig, op af te stemmen. Te meer omdat in het LNV-witboek (2024) het volgende wordt benoemd: *Het bevorderen en ondersteunen van de verduurzaming door o.a. het bieden van ruimte aan kennisontwikkeling, kennisverspreiding en experimenteer ruimte voor nieuwe concepten en innovaties en wegnemen van belemmeringen en stimuleren van kansen voor opschaling*. En in het regeerprogramma van de huidige regering wordt benoemd dat boeren de ruimte moeten krijgen om te ondernemen en dat iedere boer telt. Dit sluit aan bij de rol van RVO in de transitie van Landbouw en voedselsystemen als verbinder van opdrachten en partners, het motiveren van innovatieve concepten en het stimuleren van koplopers. Samen met het vereenvoudigen van regelgeving zijn dit thema's die door alle opgaven heen lopen.

Diversiteit voor transitie

Voor de toekomst van de landbouw in Nederland, is een transitie naar een volhoudbaar voedselsysteem noodzakelijk. Verschillende (internationale) wetenschappelijke rapporten waarop het Witboek van LNV (2024) gebaseerd is, wijzen erop dat een transitie van het Voedselsysteem noodzakelijk is. Bij RVO is daarom in de nieuwe organisatiestructuur vanaf 2025 een transitiedirectie Landbouw en Voedselsysteem ingericht. In een transitie is het belangrijk om koplopers ruimte te geven om te experimenteren en pionieren en is het belangrijk om te erkennen dat er verschillende oplossingen zijn om duurzaam te produceren, die allemaal de ruimte moeten krijgen om zich te ontwikkelen, zodat er op termijn een nieuw systeem kan ontstaan. Lucas Simons stelt in zijn training en boek, 'Changing the game', over duurzame markttransformaties, dat er aan koplopers extra aandacht gegeven moet worden om een transitie te versnellen (Simons en Nijhof, 2021). Een van die wetenschappers, Hens Runhaar pleitte recentelijk in zijn inaugurele rede 'Governing towards sustainable food systems, new connections for more diversity' onder andere voor meer diversiteit in het veld en op boerderijniveau en geeft de overheid advies hoe zij hier een bijdrage aan kan leveren. De kans is groot dat initiatieven van koplopers zich niet voldoende kunnen ontwikkelen, omdat de meeste overheidsinstrumenten gericht zijn op de reguliere landbouw. Nieuwe initiatieven kunnen daardoor veel belemmeringen ervaren van wet- en regelgeving dat de transitie niet door kan zetten (Runhaar, 2025).

Kortom: het wordt breed onderkend dat er verschillende vormen van landbouw nodig zijn voor een volhoudbaar landbouw- en voedselsysteem. Om diversiteit in het veld en op boerderijniveau mogelijk te maken is het belangrijk dat boeren die duurzamer willen gaan werken de ruimte krijgen en niet tegengehouden worden door belemmerende wet- en regelgeving. Wanneer er een beter beeld is van de belemmeringen die deze koplopers ervaren kan gekeken of deze belemmeringen weggenomen kunnen worden.

1.2 Wie zijn Caring Farmers?

Caring Farmers behartigen de belangen van een volhoudbaar voedselsysteem. Het is een stichting die tot doel heeft om de aangesloten boeren te verbinden met elkaar en met Caring Vets, Caring Doctors, consumenten, ketenpartners, wetenschappers en niet-gouvernementele organisaties. Zodat ze samen sneller komen tot een volhoudbaar voedselsysteem. Ze zijn er voor alle boeren die op weg zijn naar een natuurinclusieve kringlooplandbouw; voor boeren die al kringlooplandbouw bedrijven, of die de eerste stappen in die richting maken. In onderstaand kader is te zien welk type agrariërs zoal aangesloten zijn bij Caring Farmers.

Bij Caring Farmers zijn ca. 360 boeren aangesloten, van groot tot klein. Wat ze gemeen hebben is dat ze zich zorgen maken om klimaat, natuur en dier. En willen bijdragen aan een voedseltransitie.

Kenmerkend voor deze bedrijven:

- Ze beschikken over veel innovatiekracht

Wat zich laat zien in de eerste vegan akkerbouwer, Kipster, hanencaravans, moederzorg bij kippen, maar ook allerlei nieuwe vormen van financiering om minder afhankelijk te worden van de bank. Zo kun je obligaties kopen bij Boer Bart, via crowdfunding investeren in De Goed Gevulde of mede-eigenaar worden van Boerderij de Patrijs.

- Ze werken veel met keurmerken

Tot de groep boeren behoren in ieder geval 119 biologische, 42 biodynamische boeren, maar ook Beter Leven keurmerk (16x) en On the Way to Planet Proof (1).

- Ze dragen bij aan een leefbaar platteland en meer boer-burgerverbinding

Bijvoorbeeld met 111 boerderijwinkels, alle Herenboeren en daarboven vele boeren die direct verkopen aan klanten door gemeenschapstuinen of abonnementen.

- Ze zijn gevarieerd

Zo produceren 166 bedrijven groenten, 116 rundvlees, 122 eieren, 118 fruit, 105 zuivel. En daarnaast zijn er bedrijven die bloemen (46) produceren, honing (35), varkensvlees (73), kip (47), brood (36). Veel bedrijven zijn gemengd en produceren meerdere producten.

En zijn ze allemaal kleinschalig? Nee, natuurlijk niet. "We weten niet van alle leden de hoeveelheid hectares of dieren. Van de bedrijven waarvan we dieraantallen weten, is het gemiddelde 85 koeien en 84 schapen. De 18 akkerbouwbedrijven hebben gemiddeld 73 hectare grond. Gemengde bedrijven met akkerbouw melden gemiddeld 58 hectare.

Onze boeren vinden biodiversiteit het allerbelangrijkste thema en dat blijkt: 90 gemengde bedrijven doen aan Agroforestry en op 6 bedrijven is dat de hoofdtak".

Zoals in 1.1 aangegeven heeft Caring Farmers eind 2023 bij RVO knelpunten en belemmeringen aangedragen waar hun boeren tegenaan lopen. Deze knelpunten en belemmeringen waren opgenomen in een bijlage van het 'Koploperplan Caring Farmers Convenant Dierwaardige Veehouderij' (2023) (zie bijlage 1) dat Caring Farmers had ingebracht bij het convenant dierwaardige veehouderij. Het verbeteren van dierenwelzijn is een belangrijk thema voor Caring Farmers. Zij is dan ook één van de partijen die deelnemen aan de gesprekken om te komen tot het convenant dierwaardige veehouderij.

1.3 Doel en uitvoering van dit onderzoek

Doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen waar de oorzaak van de signalen van boeren ligt over belemmerende wet- en regelgeving en of deze weggenomen kunnen worden door de dienstverlening van RVO aan te passen. Want, iedere boer telt. De afbakening van het onderzoek zijn de belemmeringen en knelpunten die Caring Farmers en de klanten van RVO hebben geïnventariseerd en ervaren. De inzichten kunnen ook meer inzicht bieden op de ontwikkeling van natuurinclusieve (dierwaardige) landbouw in het algemeen. Voor de toekomst van het landbouw- en voedselsysteem is het belangrijk te weten hoe die ontwikkeling gestimuleerd kan worden.

RVO is gestart met het analyseren van de belemmeringen die Caring Farmers via een enquête onder haar leden in 2023 heeft geïnventariseerd. De belemmeringen staan in het document 'Bijlage 4 - remmende wet- en regelgeving en financiering' bij het Koploperplan Caring Farmers naar een Dierwaardige Veehouderij (zie bijlage 1). Daarnaast heeft RVO van Caring Farmers de documenten 'Voorstel Koploperfonds' (bijlage 3) en het document "Pleidooi Caring Farmers: op weg naar een andere pluimveehouderij" (bijlage 4) gekregen. Deze documenten zijn meegenomen in het onderzoek. Ook heeft RVO informatie verzameld tijdens de Caring Farmers dag op 13 maart 2024, waar RVO in gesprek ging met leden. RVO heeft daar een workshop georganiseerd om zo een nog beter beeld te krijgen van de ervaren belemmeringen (zie bijlage 2). De afgelopen jaren zijn verschillende (publieke) onderzoeken gedaan naar belemmerende wet- en regelgeving in de agrarische sector, waaronder het RVO onderzoek "Niet de regels maar het doel" (2024). In dit rapport

wordt daarom regelmatig naar de andere onderzoeken verwezen. De analyses en het zoeken naar aanknopingspunten is gedaan in samenwerking met adviseurs en uitvoeringsexperts van RVO die bij de uitvoering van de besproken wet- en regelgeving betrokken zijn. Er is geen input gevraagd aan de verantwoordelijk beleidsmedewerkers bij de ministeries van de besproken regelingen. Het onderzoek vond plaats in 2024.

1.4 Resultaten analyse

RVO heeft 41 belemmeringen geïdentificeerd uit bijlage 1. Deze belemmeringen zijn vervolgens gecategoriseerd (zie grafiek 1.1). Veel belemmeringen die door deze groep boeren ervaren worden, hebben te maken met administratieve lasten (12x), vestiging (12x) en subsidies (7x). Ook werden belemmeringen genoemd die te maken hadden met diergezondheid (4x), handhaving (3x) en afzet en handel (3x).

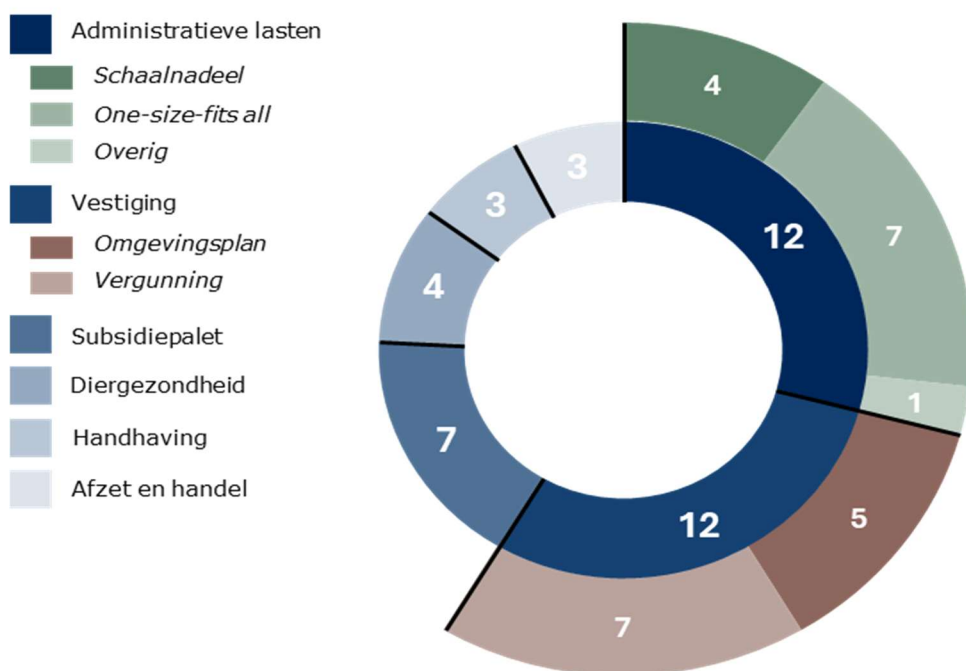
Wanneer ingezoomd wordt op de administratieve lasten wordt duidelijk dat de kleinschaligheid van deze bedrijven en het generieke beleid (one-size-fits-all) bijdragen aan de hoge administratieve lasten. Bij vestiging blijkt vaak dat de boer geen vergunning krijgt omdat de activiteiten niet passen binnen het omgevingsplan. RVO constateerde tijdens de analyse ook dat er opvallend vaak (10x) belemmeringen werden genoemd die met name in de kleinschalige pluimveehouderij spelen. RVO heeft door de gesprekken met de leden van Caring Farmers tijdens een workshop een nog beter beeld gekregen van het type belemmeringen.

Het beeld van het soort belemmeringen zoals hierboven geschetst werd tijdens de workshop bevestigd. Eén van de deelnemers introduceerde de term schaalnadeel. Met deze term wordt onder andere bedoeld dat deze groep kleinschalige boeren relatief gezien, te maken heeft met hogere administratieve lasten, maar ook dat het lastig is om ketenpartners te vinden of een geschikte afzet. Ook werd vaak aangegeven dat de problemen volgens hen vaak veroorzaakt worden doordat ze het anders doen. Hun bedrijfsvoering wijkt af van wat regulier is terwijl bij het opstellen van wetten en regels meestal de reguliere landbouw het uitgangspunt is. Voor boeren die het anders doen is het dan lastig om overal aan te voldoen. In dit rapport noemen we dit het one-size-fits-all beleid. Tot slot zagen we dat tijdens de workshop aandacht werd gevraagd voor kleinschalige (pluimvee)veehouderij. Er werd een pleidooi gehouden om in wet- en regelgeving een aparte categorie voor kleinschalige veehouderij te introduceren. Op basis van de analyse en de workshop is besloten om in dit rapport verder in te gaan op schaalnadeel, one-size-fits-all, subsidiepalet en kleinschalige veehouderij.

Figuur 1.1

Diagram waarin de belemmeringen van Caring Farmers zijn onderverdeeld in 6 categorieën. De twee grootste categorieën (administratieve lasten en vestiging) zijn verdeeld in subcategorieën.

1.5 Leeswijzer

De indeling van dit rapport is afgeleid van het type belemmeringen die geïdentificeerd zijn. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de administratieve lasten die ervaren worden door Caring Farmers leden. Het hoofdstuk is in twee delen verdeeld: schaalnadeel en *one-size-fits-all*. Beide kunnen mogelijk bijdragen aan hogere administratieve lasten. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de vestigingsproblematiek. Twaalf van de 41 genoemde belemmeringen hadden hiermee te maken. In het hoofdstuk wordt onder andere gekeken naar het omgevingsplan en vergunningen. Het hoofdstuk eindigt met aanknopingspunten.

In hoofdstuk 4 wordt ingezoomd op het subsidiepalet. Er worden drie soorten subsidies besproken: investeringssubsidies, grondgebonden subsidies en projectsubsidies. In het hoofdstuk wordt ook ingegaan op het voorstel door Caring Farmers van een koploperplan. Per onderdeel worden aanknopingspunten gegeven.

In hoofdstuk 5 wordt de casus uit van de kippenkar uitgediept, dit is een vorm van kleinschalige pluimveehouderij. Uit de analyse bleek dat veel belemmeringen te maken hadden met kleinschalige veehouderij. Aan de hand van zo'n concreet voorbeeld wordt ook praktisch duidelijk met welke wet- en regelgeving een houder van een kippenkar te maken krijgt. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een aantal aanknopingspunten.

In hoofdstuk 6, worden de belangrijkste conclusies getrokken en worden de aanknopingspunten samengevat.

2. Administratieve lasten

2.1 Inleiding

Een groot deel, namelijk 29%, van de belemmeringen die door Caring Farmers worden aangedragen, zijn gerelateerd aan administratieve lasten. De administratieve last die ze ervaren lijkt voort te komen uit twee fenomenen: schaalnadeel en *one-size-fits-all* (zie figuur 1.1).

Een voorbeeld van schaalnadeel zijn de kosten voor een adviseur om een subsidieaanvraag te doen, en het feit dat de kosten voor sommige certificaten voor iedereen gelijk zijn, ongeacht de bedrijfsomvang. Dergelijke kosten wegen naar verhouding zwaarder op de balans van een kleine onderneming. Een voorbeeld van *one-size-fits-all* is dat formulieren, zoals de Gecombineerde Opgave (GO) voor iedereen hetzelfde zijn en het meest passend zijn voor de reguliere boer. Eén van de Caring Farmers zegt daarover: *“De gecombineerde opgave is niet te doen met alle uitzonderingen die wij voeren. Doordat wij nergens goed in passen heb ik dit jaar alles minimaal ingevuld en niets aangevraagd, zodat we ook nergens op gekort kunnen worden. Hierdoor lopen we dus toeslagen en (eco-) regelingen e.d. dus ook mis.”*

Met reguliere bedrijven worden bedrijven bedoeld die zich veelal gespecialiseerd hebben in één of twee agrarische takken, zoals akkerbouw of pluimveehouderij, waarbij op het bedrijf optimaal gebruik gemaakt wordt van de beschikbare grond, arbeid, kapitaal, gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest.

In het rapport van Caring Farmers wordt gesproken over koplopers en het koplopersplan. Deze term wordt in dit onderzoek ook gebruikt. Het gaat dan om agrariërs die streven naar natuurinclusieve kringlooplandbouw vaak extensief zijn en veelal een meer gemengd bedrijf hebben. Vaak hebben ze verkoop aan huis. Door deze manier van boeren hebben ze vaak kleinere eenheden (maar meer soorten) dieren, kleinere percelen en meer variatie in gewassen. Door deze diversificatie lopen ze aan tegen meer administratieve lasten.

De overheid moet gelijke gevallen op gelijke wijze behandelen. Dit is een algemeen beginsel van behoorlijk bestuur en komt rechtstreeks uit de Grondwet. Op basis van dit beginsel wordt beleid gemaakt en uitvoering ingericht.

Er zijn veel (Europese) wetten en regels waar agrarisch ondernemers aan moeten voldoen. Ter controle en handhaving van deze wettelijke eisen heeft de overheid een systeem ontwikkeld, waarin alle boerenbedrijven hun gegevens moeten opgeven, de GO. Alle boeren op dezelfde manier. Ditzelfde stramien wordt toegepast op voedselveiligheidseisen (en de aantoonbaarheid daarvan) die voor alle agrarisch ondernemers gelijk zijn. Subsidies, zowel Europese als nationale worden vaak ook op basis van dit beginsel ingericht ten behoeve van een efficiënte uitvoering.

De subsidieaanvragen die via de GO kunnen worden aangevraagd, zijn ingericht op de reguliere agrarische sectoren en bieden weinig tot geen ruimte voor bedrijven die daarvan afwijken. Uit recent onderzoek van de Federatie van Agro-ecologische boeren blijkt dat voor kleinschalige tuinderijen de GO een bijna onmogelijke opgave is wanneer zij veel variëteiten aan gewassen en kleine percelen hebben. Een flink aantal tuinders heeft hiervoor een bureau in de arm genomen wat kosten met zich meebrengt (Dekker en Kuiler, 2024). RVO meldt dat 86,4% van de ondernemers na het invullen van de GO aangeeft minder dan 6 uur te hebben besteed aan het invullen. De cijfers voor perceelregistratie zijn vergelijkbaar. 85,6% doet dit binnen 6 uur. Het is niet onderzocht welke groepen er gemiddeld langer over doen (RVO 2024).

Deze *one-size-fits-all* aanpak kan ertoe leiden dat ondernemers die een afwijkende bedrijfsvoering hebben ten opzichte van reguliere ondernemers meer nadelige effecten van deze uniforme wet- en regelgeving ervaren. Hierdoor kunnen ze zich onrechtvaardig behandeld voelen. Vooral als zij al aan geest van de wetgeving voldoen via het systeem van hun bedrijfsvoering, en ze dan ook nog moeten

voldoen aan additionele maatregelen die algemeen opgelegd worden, om bijvoorbeeld aan de waterkwaliteitseisen te voldoen, waar ze zonder die maatregelen te nemen ook al aan voldeden, omdat ze bijvoorbeeld al veel minder bemesten of gewasbescherming gebruiken. In dit hoofdstuk wordt eerst dieper ingegaan op schaalnadeel en daarna op *one-size-fits-all*.

2.2 Schaalnadeel

In het algemeen kleinschalige duurzame boeren goed op aspecten zoals biodiversiteit, productkwaliteit en milieuvriendelijke praktijken, maar hebben ze ook te maken met hogere productiekosten per eenheid ten gevolge van meer arbeidsintensieve processen en/of duurdere grondstoffen. Een lager rendement per hectare ten gevolge van minder renderende gewassen of minder intensieve teeltmethoden. En vaak beperkte markttoegang en marktonzekerheid, omdat de afzetmarkt voor duurzame producten vaak kleiner en minder stabiel is. Deze groep boeren is wel heel belangrijk voor de landbouwtransitie, omdat zij door hun innovatieve manier van bedrijfsvoering de gewenste systeemverandering al in de praktijk toepassen. Zoals al in 1.1 benoemd is zouden zij in feite beter gefaciliteerd moeten worden.

De complexiteit van de administratie wordt ook vaak benoemd. Duurzame landbouwmethoden zijn vaak diverser en kleinschaliger. Hierdoor is de administratie complexer, omdat voor elk gewas en perceel aparte gegevens moeten worden ingevuld. Uit eerder onderzoek van RVO bleek ook dat met name kleine bedrijven met een afwijkende bedrijfsvoering moeite hebben om aan de regels te voldoen of te profiteren van het beleid. Dat ligt deels aan de regels zelf, maar ook aan het complexe geheel van regels. Het 'doenvermogen' van kleine bedrijven (en van heel veel agrarische bedrijven) is bovendien beperkt vanuit beschikbare menskracht en/of financiële draagkracht. De ondernemer heeft er geen tijd voor en om een adviseur in te huren ontbreken de middelen (De Vries et al., 2024).

Uit de belemmeringen die Caring farmers benoemt (bijlage 1) blijkt dat specifiek koplopers te maken hebben met randvoorwaarden die zijn ontwikkeld voor grote bedrijven, maar die passen niet bij kleine bedrijven. Voorbeelden: subsidiedrempels die hoog zijn en het aantal monsters dat geëist wordt bij het aantonen van voedselveiligheid en diergezondheid. Zo is recent de wetgeving over de verkoop van rauwe melk aangepast. Boeren die rauwe melk verkopen, moeten vanaf januari 2025 hun rauwe melk en room vaker laten testen op ziekteverwekkers. In plaats van vier keer per jaar onder toezicht van NVWA en COKZ, moet de melk voortaan namelijk iedere maand onderzocht worden op de aanwezigheid van bacteriën stelt het ministerie van VWS in de Warenwet. Als er zes keer achtereen geen aanmerkingen zijn, kan de frequentie worden teruggebracht naar zes keer per jaar (COKZ 2024). Die extra controles kosten geld en de boeren zullen de prijs van het product daardoor moeten opschroeven. Het is zelfs zo dat een aantal boeren de melktap meer hebben ter verbinding met de burgers, dan om financieel gewin.

Verder hebben (kleinschalige) koplopers te maken met:

- Hogere productiekosten ten gevolge van hun unieke manier van werken in de regio, waardoor het ontwikkelen of delen van een aangepaste machine (door een loonwerker) met collega's vaak niet mogelijk is en ze veel zelf moeten uitvinden/investeren.
- Onevenredig hoge administratieve lasten ten opzichte van hun omzet, dan wel productie. Vooral veroorzaakt door het feit dat hun bedrijfsvoering niet past in de *one-size-fits-all* systemen, waardoor deze administratieve lasten ook daadwerkelijk hoger zijn dan voor een reguliere boer. In RVO termen zijn de kosten voor deze boeren qua doenbaarheid t.o.v. hun omzet veel hoger. Dit komt doordat:
  - De regels en criteria binnen de Gecombineerde Opgave zijn afgestemd op reguliere landbouwpraktijken, zoals de huisvestingsystemen en de mestverwerking. Boeren die biologische of agro-ecologische methoden toepassen, moeten vaak meer uitleg geven of uitzonderingen aanvragen voor hun methodes.
  - Zij stuiten op obstakels in de vorm van meststoffenregelgeving of verplichte

- rotatieschema's die niet altijd aansluiten bij hun specifieke teeltwijze.
  - o Ze hebben vaak gemengde teelten, agroforestry of wisselteelten binnen één seizoen, wat percelen dynamischer en moeilijker te categoriseren maakt in de Gecombineerde Opgave. De zorg is groot om fouten te maken in de Gecombineerde Opgave, omdat fouten kunnen leiden tot sancties of kortingen op subsidies. Dit geeft stress en vaak extra uitzoekwerk hoe de specifieke situatie goed op te geven.
- Het GLB stelt duurzaamheidseisen bij de subsidieaanvraag. Hoewel dit in theorie ten goede komt aan duurzame boeren, is de procedure vaak complex en de eis moeilijk te interpreteren of aan te tonen voor kleinschalige bedrijven.
- Certificerings- en keurmerkvereisten: Om hun producten te onderscheiden als "biologisch" of een ander keurmerk moeten boeren voldoen aan strenge certificeringseisen, wat tijdrovend en kostbaar is. Deze administratieve last is zwaarder voor kleine boeren, omdat de kosten vaak grotendeels vast staan, ongeacht de schaal van de productie. De Federatie van Agro-ecologische boeren meldt dat de administratieve lasten van Skal zwaar zijn. Skal heeft recent deze last verlicht, vanaf 2024 zijn kleine landbouwbedrijven vrijgesteld van een aantal tarieven van Skal, om de certificering ook voor hen toegankelijk te houden. Dit is onderdeel van het Actieplan Biologisch van het ministerie van LNV. Deze uitzondering geldt alleen voor bedrijven met een omzet van in 2025 maximaal €80.000 per jaar die volledig biologisch zijn. Zij betalen alleen de kosten voor de inspectie en bij het aanmelden de aanmeldingsbijdrage. De controledruk van Skal op kleine boeren is echter hetzelfde voor alle boeren. Zo controleert Skal streng op afwijkingen op de bonnen, zowel van eigen verkoop als van inkoop. Tuinders zijn dus ook verantwoordelijk voor de administratie van hun partners. En dat terwijl kleine afwijkingen al kunnen leiden tot het uiteindelijk tot het intrekken van een biologische certificering. Skal eist ook oogstregistratie: alle geoogste gewassen, inclusief het gewicht moeten geregistreerd worden. In tegenstelling tot grootschalige akkerbouwbedrijven hebben kleinschalige tuinderijen vaak veel meer variëteiten aan gewassen: dat betekent dagelijks vele noteringen van kleine hoeveelheden kruiden en groenten. Dit levert hoge werkdruk en stress bij de tuinders (Dekker en Kuiler, 2024).

2.3 Van *one-size-fits-all* naar meersporenbeleid

Zoals in 2.1 benoemd is er één systeem waarin elke agrarisch ondernemer zijn gegevens in moet vullen om daarmee aan te tonen dat hij/ zij aan de vereiste wettelijke maatregelen voldoet en om in aanmerking te komen voor o.a. GLB-subsidies. Dit systeem de Gecombineerde opgave gaat ervan uit dat alle ondernemers gelijk zijn, een *one-size-fits-all* benadering. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat elke ondernemer tot een bepaalde sector behoort.

Een divers gemengd bedrijf moet dan aan de regelgeving van al deze sectoren voldoen, inclusief de administratieve lasten die daarbij horen. Koplopers lopen tegen nog veel meer beperkingen van deze indeling aan en worden daarmee feitelijk ongelijk behandeld. Hun bedrijfsvoering is namelijk heel anders dan het systeem dat als uitgangspunt voor de formulieren gebruikt is.

Ook in onderzoek dat uitgevoerd wordt door de WUR wordt heel vaak vastgehouden aan de standaard sectoren en indelingen. In het onderzoek "Uitwerking bedrijfstypen voor duurzame landbouw" wordt geanalyseerd wat de milieuwinst is en financiële consequenties zijn wanneer deze sectoren op een aantal manieren verduurzamen in vastgestelde ontwikkelpaden met vastgestelde maatregelen zoals o.a. hightech, extensiever, biologisch (Vissers et al., 2024 en Jongeneel et al, 2024).

Veel Caring Farmers passen qua bedrijfsvoering niet in deze indelingen. Zij hebben vaak gemengde bedrijven of hebben de hele keten van kalf tot koe inclusief de opfok van stiertjes tot vleeskoe of de varkens- of geitenketen in één bedrijf. Daarbij werken ze soms ook met andere rassen dan de standaard, waardoor de kentallen en de voorgestelde ontwikkelpaden niet passen. Door het gebruik

van weinig grondstoffen hebben zij vaak wel een lage milieudruk. Onderzoek naar de milieuwinst en het verdienvermogen van dit type koplopers is/ wordt, behalve voor mainstream biologisch, weinig tot niet gedaan in beleidsonderzoek (Vissers et al., 2024 en Jongeneel et al, 2024).

Bij de handhaving van regelgeving door RVO ligt de focus op risicogericht werken, het zogenaamde programmatisch handhaven. De inzet is vooral gericht op het verbeteren van het naleven van de regels en het begrijpen van de doelgroep. Op basis daarvan wordt de interventiestrategie bepaald. Groepen waar het risico op het niet naleven van de regels het grootst is worden mogelijk vaker gecontroleerd.

Al bij het ontwikkelen van de handhaving of uitvoering van nieuwe wet- en regelgeving zou RVO kunnen meedenken over diversificatie van de doelgroepen. Dan zouden er wellicht andere of geen voorwaarden opgelegd hoeven worden aan bepaalde groepen waarvoor de regelgeving minder effectief is of waarbij de kans op misbruik heel laag is. Op deze wijze kunnen de administratieve lasten voor deze groepen verlaagd worden. Zo wordt eigenlijk een vorm meersporenbeleid gecreëerd; passende wet- en regelgeving voor iedere doelgroep. Het is daarbij wel belangrijk om de verschillende groepen goed te definiëren. Dit kan wellicht op basis van keurmerken zoals Biologisch, Biologisch Dynamisch (BD), en Beter Leven keurmerk. Eventueel zouden ook andere criteria kunnen gelden, zoals het aantal dieren per hectare plus nog wat andere relevante eisen.

2.4 Aanknopingspunten

Om te komen van *one-size-fits-all* (generiek) naar meersporenbeleid is het allereerst nodig om te komen tot een indeling in verschillende doelgroepen. De GO kan daarbij helpen. RVO doet ieder jaar onderzoek naar de uitvoering van de GO. Het bepalen van de gemiddelde invultijd is onderdeel van dit onderzoek. RVO zou bijvoorbeeld kunnen bekijken om inzage te krijgen in de gemiddelde duur per doelgroep. Om dit mogelijk te maken zouden er eerst wel een aantal kenmerken van de verschillende doelgroepen (waaronder koplopers) gedefinieerd moeten worden. Eventueel zou RVO dit ook kunnen doen aan de hand van een aantal testgevallen/ fictieve bedrijven. Hierdoor zou inzicht kunnen ontstaan in de vragen die het meest belemmerend zijn of meeste ergernis oproepen bij de verschillende doelgroepen en kan vervolgens onderzocht worden of deze (deels) weg te nemen zijn. Naast het inzichtelijk maken van de invultijd van de GO door verschillende doelgroepen zou dit ook RVO breed kunnen worden uitgerold door bijvoorbeeld bij het klanttevredenheidsonderzoek (KTO) de score per doelgroep te bepalen in plaats van de gemiddelde score van alle aanvragers samen. Ook gedragsonderzoekers zouden mogelijk een bijdrage kunnen leveren in het beter in beeld krijgen van drivers en belemmeringen van bepaalde doelgroepen. Als blijkt dat de doenbaarheid om aan bijvoorbeeld een regeling deel te nemen voor bepaalde doelgroepen lager is, kan onderzocht worden of de dienstverlening verbeterd kan worden voor die groep.

Als er definities voor de verschillende groepen zijn vastgesteld zou vervolgens ook onderzocht kunnen of de wet- en regelgeving voor deze groepen op een dusdanige manier geïmplementeerd kan worden dat deze uitvoerbaar en handhaafbaar is voor de overheid en tegelijkertijd beter doenbaar is voor de agrariër met dus minder belemmeringen dan nu het geval is.

Hierbij moet er aandacht zijn voor de continue doorontwikkeling van koplopers; het is denkbaar dat er nieuwe belemmeringen ontstaan omdat ze vanwege die doorontwikkeling op een gegeven moment niet meer in één van de doelgroepen passen. Dan moet maatwerk geboden kunnen worden.

Om ervaring op te doen met een meersporenbeleid zou eerst geëxperimenteerd kunnen worden met een duidelijk omschreven doelgroep zoals bijvoorbeeld de biologisch-dynamische boeren en doelsturing op basis van certificering. Waarbij zij op basis van hun gecertificeerde werkwijze al voldoen aan het doel van de wet in plaats van ook nog aan de vastgestelde maatregelen te moeten voldoen. Doelsturing is niet per definitie de oplossing voor koplopers, namelijk wanneer doelsturing

vereist dat er een exact aantal metingen per bedrijf of gewas moeten worden gedaan is dat mogelijk vanwege een schaalnadeel weer niet gunstig.

3. Vestigingsproblematiek

3.1 Inleiding

Wanneer men een onderneming wil starten, is het nodig dat de activiteiten passen binnen het omgevingsplan van de gemeente (voorheen bestemmingsplan). Om bepaalde (agrarische) activiteiten te mogen uitvoeren heeft de onderneming vaak een omgevingsvergunning nodig, in andere gevallen volstaat een melding. De activiteiten waarvoor een omgevingsvergunning nodig is, zijn in verschillende categorieën ingedeeld. Veel voorkomende categorieën zijn de omgevingsvergunning 'bouw' en 'milieu'. Voor landbouwers die vee houden nabij een Natura 2000-gebied kan ook een omgevingsvergunning 'Natura 2000-activiteit' nodig zijn ([informatiepunt leefomgeving](#)).

Leden van Caring Farmers ervaren veel problemen bij het zich ergens vestigen. Dit komt onder andere omdat hun manier van boeren niet past binnen het standaardstramien dat in een bepaalde sector gebruikelijk is. Ook zijn sommige Caring Farmer-bedrijven veel minder sectoraal ingericht, maar is er eerder sprake van een gemengd bedrijf waar verschillende soorten vee gehouden worden in combinatie met bijvoorbeeld akkerbouw, agroforestry en/ of een tuinderij. Bevoegd gezag vindt het mogelijk daarom complex om een vergunningsaanvraag te beoordelen.

Uit ander onderzoek blijkt ook dat boeren problemen ervaren met het verkrijgen van vergunningen. Zo ervaren boeren dat het lastig is om natuur- en landschapselementen op hun bedrijf te creëren. Of om iets aan agroforestry te doen. De Agro ecologische tuinders melden vergunningsbelemmeringen bij wenselijke aanpassingen van hun land, zoals het poten van een bomenrij om drift te voorkomen van spuitende buurbedrijven (Dekker en Kuiler 2024).

Soms conflicteert de wens voor meer biodiversiteit met het bestemmingsplan (nu omgevingsplan). Dit overkwam een bollenboer uit Zuid-Holland die een voedselbos wilde aanplanten. Dat bleek niet toegestaan, omdat het open bollenlandschap behouden moest blijven. Naast het feit dat het lastig kan zijn om toestemming te krijgen voor het planten van bomen, wordt het ook als belemmerend ervaren dat er een herbeplantingsplicht van bomen geldt. Boeren zijn bijvoorbeeld terughoudend met het aanplanten van bomen om het vee schaduw te geven, omdat ze dan bang zijn dat deze bomen er voor altijd moeten blijven staan. Overigens is in de omgevingswet opgenomen dat de meld- en herbeplantingsplicht niet voor alle houtopstanden geldt. Deze uitzonderingen zijn opgenomen in het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal). In de genoemde voorbeelden gaat het vaak over bomen en struiken, maar het kan ook om andere elementen gaan zoals de aanleg van een paddenpoel (Van der Schans en Van Beek, 2020).

Uit figuur 1.1 (pagina 7) blijkt dat bijna 30% van de door Caring Farmers genoemde belemmeringen te maken hebben met het zich vestigen en daar activiteiten uitvoeren. De belemmeringen zijn onderverdeeld in de subcategoriseren 'omgevingsplan' en 'vergunningen'. In dit hoofdstuk wordt daarom ingegaan op het omgevingsplan en vergunningen. De besproken problemen gaan over wet- en regelgeving uit de omgevingswet en het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal). Aan het eind van het hoofdstuk wordt een aantal aanknopingspunten besproken.

3.2 Omgevingsplannen

Ruimtelijke regelingen werden altijd opgenomen in een bestemmingsplan. Binnen een gemeente konden verschillende bestemmingsplannen actief zijn met verschillende regels. In bestemmingsplannen konden ook regels opgenomen zijn voor de intensieve veehouderij. Daaronder viel het houden van varkens en pluimvee. Caring Farmers geven aan dat dit belemmerend kan zijn. Immers op deze manier wordt het extensief houden van varkens of pluimvee met honderden dieren hetzelfde gecategoriseerd als intensieve varkens- of pluimveebedrijven met vele duizenden dieren.

Op 1 januari 2024 zijn deze ruimtelijke regels van rechtswege overgegaan in het gemeentelijk omgevingsplan onder de Omgevingswet. Dit is het tijdelijk deel van het omgevingsplan. Tot eind 2031 krijgen de gemeenten de tijd om het tijdelijke deel van het omgevingsplan om te vormen tot één omgevingsplan voor de hele gemeente. In een omgevingsplan wordt onder andere aangegeven welke functies waar mogen.

De inventarisatie door Caring Farmers van de belemmeringen dateert van vóór de introductie van de Omgevingswet. Het is niet duidelijk of deze belemmeringen inmiddels verminderd zijn. De nieuwe Omgevingswet beoogt namelijk wel meer ruimte te bieden voor flexibiliteit. Dit levert dus mogelijk kansen op voor koplopers. Ook is er een uitbreiding van vergunningsvrije activiteiten. Tot slot zou de overgang naar de Omgevingswet ook tot snellere procedures moeten leiden, wat natuurlijk voor iedereen voordelig is ([Informatiepunt Leefomgeving](#), IPLO).

3.3 Omgevingsvergunning

Veehouderijen van enige omvang krijgen te maken met de omgevingsvergunning ‘milieu’ als ze bijvoorbeeld een stal willen bouwen. Stallen voor landbouwhuisdieren moeten namelijk emissiearm zijn. Deze eisen staan in paragraaf 4.82 van het [Besluit activiteiten leefomgeving \(Bal\)](#). Een veehouder moet een stalsysteem kiezen dat aan de emissiegrenswaarden voldoet. Deze systemen zijn opgenomen in bijlage V en VI van de Omgevingsregeling. De Omgevingsregeling is de ministeriële regeling bij de Omgevingswet en bevat technische en administratieve regels voor het gebruik van wet en AMvB's. Het kan zijn dat een veehouder een nieuw innovatief stalsysteem wil toepassen dat nog niet op de bijlage staat. Dan is toestemming van het bevoegd gezag nodig en dat vraagt maatwerk. De veehouder moet zijn stal dan laten bemeten op emissies. De metingen kunnen gebruikt worden om het stalsysteem op te laten nemen in de bijlagen van de Omgevingsregeling. Het proces voor een opname op één van deze bijlagen is echter een lange en kostbare weg. Voor een opname op een bijlage is het noodzakelijk dat het stalsysteem op 4 verschillende locaties wordt bemeten. Deze 4 verschillende locaties dienen identiek te zijn, zodat de metingen met elkaar kunnen worden vergeleken. Innovatieve ondernemers zien daarom soms ervan af om deze procedures te doorlopen.

Het emissiearm bouwen geldt voor bedrijven met meer dan 10 melk- en kalfkoeien, maar niet voor koeien die gehouden worden in een vrijloopstal. Varkensbedrijven met meer dan 15 varkens moeten emissiearm bouwen, maar emissiearm bouwen is niet verplicht voor biologisch gehouden varkens en scharrelvarkens. Tot slot geldt voor legpluimvee dat de stallen emissiearm moeten zijn vanaf 500 legkippen, maar niet voor biologisch gehouden kippen en vrije uitloopkippen waarvan de uitloop niet meetelt met het leefoppervlak. Het is goed om te weten dat bijna 45% van de leden van Caring Farmers een biologisch(-dynamisch) bedrijf heeft.

Soms is een omgevingsvergunning Natura 2000-activiteit nodig. De provincie is bevoegd gezag voor dit onderdeel van de omgevingsvergunning. Er moet beoordeeld worden of de activiteit (het houden van dieren) mogelijk negatieve effecten heeft op het Natura-2000 gebied. Er is geen duidelijke grens in aantallen vanaf wanneer een vergunning noodzakelijk is. Of er een vergunning nodig is, is namelijk afhankelijk van of er een Natura-2000 gebied in de buurt aanwezig is. Wanneer het houden van pluimvee mogelijk stikstofdepositie veroorzaakt op een Natura 2000-gebied, is het noodzakelijk om dit onderdeel aan te vragen. De stikstofdepositie wordt bepaald met de Aerius-calculator. Bij deze rekenmethode is met name het stalsysteem een variabele die grote invloed heeft op de uitkomst. Andere maatregelen om stikstofdepositie te voorkomen zoals extra weidegang of lage eiwit-gift zijn minder of niet van invloed op de uitkomst van de Aerius-calculator.

Enerzijds hoeft een biologische veehouder (excl. biologische melkveehouders) bij nieuwbouw dus niet te voldoen aan emissiearme huisvesting voor het verkrijgen van een omgevingsvergunning ‘milieu’. Anderzijds zie je dat deze groep boeren moeilijker een omgevingsvergunning Natura 2000-

activiteit kan bemachtigen. Dit komt doordat de niet-emissiearme huisvesting zorgt voor meer stikstofdepositie en omdat andere maatregelen, die depositie zouden kunnen verminderen zoals 2500 tot 3500 uur weidegang en lagere eiwit-gift, mogelijk onvoldoende meegewogen worden. (Wat dus ongunstig is voor een bioboer die op dezelfde afstand van een Natura 2000-gebied zit als een reguliere veehouder met evenveel dieren).

3.4 Aanknopingspunten vestigingsproblematiek

Het is belangrijk om inzicht te krijgen in de mogelijke milieu- en natuurimpact van alternatieve stalsystemen. Dat inzicht kan verkregen worden door de stallen te bemeten volgens geldige meetprotocollen. Het laten bemeten van deze systemen is technisch lastig omdat het vaak openstalsystemen zijn en de kosten van het meten hoog zijn. Het is ook in het kader van dierwaardigheid en bedrijfsgerichte doelsturing belangrijk dat er meer inzicht komt in emissies van openstalsystemen. Om innovaties en inzicht van dit soort systemen te bevorderen zou de mogelijkheid onderzocht kunnen worden of er binnen de regeling [Subsidie voor innovatie en verduurzaming van stallen](#) (Sbv) mogelijkheden zijn om een aparte module te ontwikkelen voor afwijkende/open stalsystemen. Een andere mogelijkheid is dat via het [Regieorgaan 'Versnellen innovatie emissiereductie duurzame veehouderij'](#) openstalsystemen meer aandacht krijgen.

Koplopers boeren vaak op een afwijkende manier ten opzichte van reguliere bedrijven. Vee wordt in kleinere koppels gehouden in afwijkende stalsystemen. Voor bevoegd gezag kan het daarom lastiger zijn om een vergunningsaanvraag te beoordelen. Meer inzicht helpt bevoegd gezag bij het vergunningstraject. Er is een [Netwerk Agrarisch](#) dat wordt georganiseerd door het IPLO en RWS. Het netwerk is bedoeld voor vergunningverleners en toezichthouders bij omgevingsdiensten, gemeenten en provincies en het richt zich met name op emissies. Dit netwerk zou mogelijk gebruikt kunnen worden om meer kennis te delen over “alternatieve landbouwsystemen”. LVVN zou in overweging kunnen nemen om actief deel te gaan nemen aan deze netwerkbijeenkomsten om signalen over vestigingsproblemen door koplopers te agenderen, of andere beleidsmatige input te leveren met betrekking tot de doorontwikkeling van de agrarische sector.

4. Subsidiepalet

4.1 Inleiding

De overheid heeft verschillende instrumenten om ondernemers financieel te ondersteunen. Het bekendste zijn de subsidieregelingen. Uit figuur 1.1 (pagina 7) blijkt dat 17% van de belemmeringen te maken heeft met het subsidiepalet. Dat is een belangrijk gegeven voor RVO, aangezien RVO uitvoerder is van veel (landbouw)subsidies, waaronder het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB), het belangrijkste en omvangrijkste instrument om ontwikkelingen te stimuleren. Daarnaast voert RVO veel nationaal gefinancierde subsidies uit. Ook provincies hebben subsidies beschikbaar voor de landbouwsector. Er zijn voorwaarden verbonden aan het ontvangen van subsidies.

Caring Farmers geeft aan dat het voor koplopers mbt sommige subsidieregelingen onmogelijk is om aan deze voorwaarden te voldoen. Ook de Federatie van Agro-ecologische boeren geeft aan dat het lastig is om deel te nemen. Subsidies zijn vaak alleen toegankelijk voor kapitaalkrachtige grote bedrijven, omdat subsidies meestal verstrekt worden op basis van eigen vooruitbetaling met grote bedragen en een heel lange terugbetalingstermijn. Deze investering dient te worden voorgeschoten door de boer en dat is niet haalbaar. (Dekker en Kuiler, 2024).

In dit hoofdstuk kijken we eerst kijken naar de belemmeringen die ervaren worden bij regelingen bedoeld voor het doen van verduurzamingsinvesteringen. Daarna wordt ingegaan op de ervaren belemmeringen bij grondgebonden subsidies. Verder kijken we naar regelingen die meer gericht zijn op innovatie en samenwerking.

Caring Farmers heeft een document 'Voorstel koploperfonds' aangeleverd waarin de financieringsbehoefte van hun leden wordt weergegeven (bijlage 3). In het laatste deel van dit hoofdstuk onderzoeken we in hoeverre met het huidige instrumentarium aan die behoefte van Caring Farmers, invulling gegeven kan worden.

4.2 Belemmeringen bij investeren

4.2.1 Inleiding

Om investeringen die bijdragen aan o.a. verduurzaming te bevorderen kiest de overheid graag voor het inzetten van investeringssubsidies of fiscaal voordeel. In een regeling wordt dan vaak via een zogenaamde investeringslijst vastgelegd welke investeringen in aanmerking komen voor subsidie of een fiscaal voordeel. De technieken die op een investeringslijst worden geplaatst moeten bewezen effectief zijn. Als dit (nog) niet zo is, dan kan men mogelijk subsidie aanvragen voor onderzoek en innovatie om de effectiviteit aan te tonen (zie ook 5.4).

Een deel van de Caring Farmers geeft aan dat veel machines en technieken die op investeringslijsten staan niet nuttig zijn voor pionierende boeren, bijvoorbeeld omdat hun manier van produceren afwijkt van de reguliere landbouw. Daarnaast is het zo dat er bij subsidies vaak een minimaal investeringsbedrag van toepassing is om subsidie te kunnen krijgen.

Bij Caring Farmers zijn veel kleine ondernemingen aangesloten die zulke omvangrijke investeringen niet kunnen doen en vanwege hun beperkte omzet en afwijkende manier van boeren ook niet eenvoudig een lening kunnen afsluiten bij de bank. Kleine ondernemingen hebben vaak de focus op lage kosten en zouden bijvoorbeeld prima uit de voeten kunnen met minder dure machines of technieken, of eventueel tweedehands. RVO voert een aantal investeringsregelingen uit. Bekende voorbeelden zijn de subsidieregeling Productieve Investeringsregelingen voor Landbouwers GLB- PI) en de fiscale regeling MIA/Vamil.

4.2.2 Productieve Investeringsregeling voor landbouwers

De bekendste investeringsregeling voor landbouwers is de Subsidie Productieve Investeringsregeling. Deze regeling wordt gedaan onder verantwoordelijkheid van de provincies en is onderdeel van het GLB. Het Europees Parlement en de Europese Raad stellen de kaders voor subsidies vast. De lidstaten mogen hieraan, binnen de kaders van het beleid, een eigen invulling geven. Voor Nederland is dit eigen beleid gezamenlijk opgesteld door het Rijk, de Provincies en de Unie van Waterschappen, het zogenaamde Nationaal Strategisch Plan (NSP). Van 2023 tot en met 2027 worden hiermee middelen beschikbaar gesteld voor initiatieven die bijdragen aan de doelstellingen van het GLB-NSP.

Er is voor de regeling een investeringslijst opgesteld in samenwerking met de 12 provincies en het ministerie van LNV. Vervolgens zijn alle investeringen door de Wageningen University & Research (WUR) getoetst op effectiviteit, efficiëntie en de bijdrage aan de doelen vanuit het GLB-NSP. Investeringsregelingen die niet voldoende hoog scoorden, of waarvan de score niet eenduidig kon worden vastgesteld, zijn van de lijst afgevalen. Uiteindelijk is er een investeringslijst met 34 investeringen verdeeld over 5 hoofdthema's overgebleven (zie Tabel 5.1). Er worden maximaal 18 punten toegekend aan iedere investering. Hoe meer impact een machine of installatie kan maken, hoe hoger het aantal punten wordt. Als er veel aanvragen worden ingediend dan krijgen boeren met de meeste punten als eerste subsidie.

De provincies gebruiken deze lijst voor hun eigen openstelling. Afhankelijk van het betreffende provinciale beleid kunnen er investeringen uit deze basislijst weggelaten worden. Een aantal provincies heeft in 2024 een openstelling gehad. We zien dat sommige provincies de landelijke lijst niet volledig overnemen. In Limburg zijn bijvoorbeeld in de categorie water drie typen investeringen en in de categorie "Biodiversiteit en biologische bestrijding" is één investering niet overgenomen. Op deze manier kunnen provincies hun eigen inkleuring geven aan de regeling en zo mogelijk ook bijdragen aan de invulling van hun gebiedsgerichte beleid (voorheen Provinciaal Programma Landelijk gebied (PPLG)). Het kan dus ook betekenen dat een boer die net over de grens in een andere provincie zit, andere investeringsmogelijkheden heeft dan zijn buuren.

In deze regeling is opgenomen dat biologische boeren of boeren die omschakelen naar biologische landbouw, door middel van een extra punt, prioriteit krijgen bij selectie van concrete acties. Dat is gunstig voor de landbouwtransitie.

Tabel 4.1

Zie volgende pagina: Investeringslijst voor Productieve Investeringsregeling (GLB) (groslijst)

Hoofdcategorie	Investering	Punten
Water	Regelbare drainage	18
	Stuwen	17
	Ondergrondse waterberging	18
	Materieel voor bewerking van percelen gericht op vermindering perceelafspoeling	18
	Waterbesparende precisieberegening en irrigatie	18
	Waterbeheervoorzieningen ter verlaging van risico's van verontreiniging door erfafspoeling bij een veehouderij of door afvalwater uit de veehouderij, akkerbouw, bloembollen-, boom-, fruit-, vollegrondse- of bedekte teelt	16
	Bovengrondse wateropvang (inclusief hemelwateropvang)	17
	EC meters en monitoringssensoren	18
Biodiversiteit en biologische bestrijding	Autonome en semi-autonome niet-chemische bestrijding	17
	Strokenteelt en vaste rijpaden	17
	Agroforestry	18
	Vermindering bodemverdichting door ondiepe, niet-kerende grondbewerking	14
	Onkruid-, plaag- en ziektebestrijding	15
	Verwerken bedrijfsgewassen tot krachtvoer en/of meststoffen	18
	Verwerken en toepassen van organisch restmateriaal	18
Energie en klimaat	Machines of werktuigen met elektrische of waterstof aandrijving gericht op het uitoefenen van landbouwgerichte activiteiten	12
	Aanpassing klimaatverandering	18
	Duurzame energie en warmtewinning	17
	Vergistingsinstallaties voor plantaardig materiaal	18
Veehouderij	Comfortabele ligplaatsen voor melkrundveehouderij (incl. vrouwelijk jongvee)	18
	Digitale voorzieningen voor weidegang	18
	Mestverwerkingssystemen	16
	Mechanische Mestscheidingsinstallatie	18
	Niet digitale voorzieningen voor weidegang voor graasdieren	18
	Stalklimaat	17
	Brongerichte maatregelen en emissiearme stalsystemen varkenshouderij	18
	Gedeeltelijk dichte vloer in hokken voor biggenopfok	18
	Technieken die uitkomst van eieren in vleeskuikenstallen mogelijk maken	16
	Vrijloopkraamhokken zeugen	18
	Emissiearme vloeren voor stallen melkveehouderij en vleeskalverhouderij	13
	Gekartelde schoftboom en roterende koeborstel	18
Precisielandbouw	Groei- en Oogstmonitoring	18
	Precisiebemesting	18
	Precisiegewasbescherming	17

Minimale investeringskosten

Een agrariër kan, zo is nationaal vastgelegd in het NSP, bij alle provincies 40% subsidie krijgen over de productieve investeringskosten. Voor jonge landbouwers geldt een subsidiepercentage van 55%. Dat betekent dus dat de agrariër die geen jonge landbouwer is tot 60% van het investeringsbedrag zelf moet financieren. Provincies kunnen in hun provinciale regeling een minimaal subsidiebedrag opnemen.

In Limburg mogen alleen individuele landbouwers een aanvraag indienen. Wel is het positief dat het minimale subsidiebedrag €10.000 bedraagt en daarmee het minimale investeringsbedrag in de machine of installatie €25.000 bedraagt. In de drie noordelijke provincies ligt de minimale subsidie met €40.000 een stuk hoger. Om in aanmerking te komen, betekent dit dat een agrariër minimaal €100.000 moet investeren in een machine of techniek. Dat is erg hoog, te weten dat de landbouwer zelf dan nog minimaal €60.000 moet bijdragen. Voor kleinere bedrijven met een beperkte omzet is zo'n machine of installatie dan nauwelijks terug te verdienen. Er bestaat echter de mogelijkheid om als samenwerkingsverband van meerdere boeren subsidie aan te vragen. Stel dat 4 boeren dit samen doen, dan moeten met vieren een minimaal investeringsbedrag van €100.000 realiseren. Zo wordt het ook voor boeren met een kleinere investeringsbehoefte interessant en haalbaar om subsidie aan te vragen.

Provincie Noord-Brabant heeft een minimale subsidie van €8.000 ingesteld, wat overeenkomt met een investeringsbedrag van minimaal €20.000. Ook hier kunnen samenwerkingsverbanden een aanvraag indienen.

Nationale inperking van EU-regelgeving

In Verordening (EU) 2021/2115 zijn de Europese voorschriften opgenomen voor het opstellen van de nationale strategische plannen. Daarin is opgenomen dat het maximale subsidiepercentage voor Productieve Investerings (GLB) voor bedrijfsmodernisering 65% mag zijn en voor groenblauw en dierenwelzijn 80%. Nederland heeft met 40-55% subsidie gekozen om een lager percentage te hanteren dan wat vanuit Brussel mag. Binnen de Europese kaders voor subsidies mag een lidstaat zelf bepalen of er minimale en maximale subsidiebedragen worden gehanteerd en of tweedehands goederen in aanmerking komen voor subsidies. Redenen om af te wijken kunnen zijn dat je bij een lager subsidiepercentage met hetzelfde beschikbare budget meer agrariërs kunt ondersteunen. Het hanteren van een minimaal subsidiebedrag kan mogelijk worden toegepast om de kosten die uitvoeringsorganisaties, zoals RVO, moeten maken voor het uitvoeren van de regeling te beperken. Investeren in tweedehands goederen wordt vaak niet toegestaan omdat dan niet zeker is of de techniek of machine nog voldoet aan de specificaties en eisen die in de regeling zijn opgenomen over zo'n techniek of machine.

4.2.3 MIA\Vamil

De MIA\Vamil (Milieu-investeringsaftrek (MIA) en de Willekeurige afschrijving milieu-investeringen (Vamil)) is een regeling voor ondernemers om belastingvoordeel te ontvangen bij het investeren in milieuvriendelijke bedrijfsmiddelen en technieken. Het is een fiscale regeling waarbij agrariërs de investeringskosten kunnen aftrekken van de fiscale winst. Het minimale investeringsbedrag per melding is €2.500. De bedrijfsmiddelen waarin geïnvesteerd kan worden zijn heel divers. Op de RVO-website is een [infographic](#) geplaatst zodat agrariërs eenvoudig kunnen zien welke investeringen in aanmerking komen. De investeringslijst is divers en er zijn ook interessante technieken voor Caring Farmers beschikbaar. Zo is het mogelijk om MIA\Vamil aan te vragen voor mobiele kippenstallen met minder dan 250 dierplaatsen ten behoeve van insecten- of onkruidbestrijding en met uitzondering van alle andere stallen en stalrichting, gebouwen, opslagvoorzieningen en verwerkingsapparatuur. De mobiele kippenkarren vallen onder de categorie: A2300: Apparatuur of voorzieningen voor het combineren van akkerbouw of veeteelt met bomen en struiken (zie ook hoofdstuk 4.5). Het signaal is dat uit deze categorie niet meteen blijkt dat mobiele kippenkarren onder de MIA\Vamil vallen. Ondernemers zijn hierdoor soms niet op de hoogte van deze mogelijkheid.

De MIA\Vamil wordt jaarlijks geactualiseerd. Fabrikanten die hun milieuvriendelijk techniek willen laten plaatsen op de lijst kunnen met RVO contact opnemen. Er is een [aantal criteria](#) waaraan de techniek moet voldoen. Zo moeten de investeringskosten voor deze techniek hoger zijn, vergeleken met het gangbare alternatief.

Caring Farmers heeft in haar voorstel voor het koploperfonds (zie bijlage 3) aangegeven graag subsidie te willen voor een drone om mee te zaaien. Deze techniek kan waarschijnlijk niet op de lijst worden geplaatst omdat er, zo lijkt het, geen sprake is van duidelijke meerkosten. De investering in de drone is naar aller waarschijnlijkheid lager dan het gangbare alternatief: een trekker met zaaimachine.

4.2.4 Andere investeringsregelingen

Er zijn meer regelingen ter ondersteuning van het doen van investeringen, deze zijn niet allemaal specifiek voor agrariërs. Een voorbeeld van een regeling die niet specifiek voor agrariërs is, maar wel interessant kan zijn voor met name grotere veehouders is de [Stimulering Duurzame Energieproductie en Klimaattransitie](#) (SDE++). Bij deze regeling kan subsidie voor monomestvergiesters worden aangevraagd. Een voorbeeld specifiek voor agrariërs is de Subsidiemodules brongerichte verduurzaming stal- en managementmaatregelen (Sbv); Veehouders kunnen subsidie krijgen voor investeringen die ervoor zorgen dat hun stikstofemissie teruggedrongen wordt en tegelijkertijd dierenwelzijn en brandveiligheid op het bedrijf kunnen verbeteren. Ook hier constateren we dat er een minimaal subsidiebedrag is opgenomen in de regeling. Wel wordt hier het maximale subsidiepercentage toegepast dat binnen de algemene landbouwvrijstelling mogelijk is. Ook hier komen tweedehands technieken niet in aanmerking.

Deze regelingen richten zich net als veel andere op kapitaalintensieve technieken, die voor extensievere kleinschalige bedrijven niet interessant zijn of niet betaalbaar.

4.2.5 Aanknopingspunten

Verruim het aantal investeringen

Het GLB-beleid wordt voor een periode van 6 jaar vastgesteld. Dat geeft zekerheid, maar maakt één en ander ook minder flexibel. Het NSP kan twee keer per jaar bijgesteld worden. Dat betekent dat er nieuwe technieken kunnen worden toegevoegd. De WUR toetst de investeringen onder andere op efficiëntie en effectiviteit. Die criteria kunnen ertoe leiden dat de keuze valt op technieken die het huidige systeem verder optimaliseren. Immers technieken die maar voor een beperkte doelgroep bruikbaar zijn, worden vaak als minder effectief gezien.

Het advies is om de investeringstabel regelmatig tegen het licht te houden en eventuele nieuwe technieken toe te voegen. Bij de selectie zou ook gekeken moeten worden naar het investeringsbedrag, zodat ook kleine ondernemers stappen kunnen zetten. Tot slot zou bij de selectie voldoende aandacht moeten zijn voor agrariërs die niet binnen het reguliere sectorale systeem produceren.

Beperk de eigen bijdrage

De meeste agrariërs moeten investeren om het bedrijf te moderniseren of te verduurzamen. Een subsidieregeling kan agrariërs helpen die investeringen te doen. Naast de subsidie zal een deel van de investering anders gefinancierd moeten worden, vaak door een lening af te sluiten bij de bank. Hoe hoger het bedrag dat zelf gefinancierd moet worden, des te groter de kans dat de agrariërs de financiering niet rond krijgen. Helemaal als het om kleine ondernemingen gaat met weinig omzet. Volgens de laatste cijfers van het CBS hebben de 37% kleinste bedrijven 240.000 hectare grond, dat is 13,3% van het totale landbouwareaal, maar gaat het om slechts 2,6% van de omzet in deze sector.

Geadviseerd wordt om meer aandacht te hebben voor het door de boer zelf te financieren bedrag om te kunnen investeren. Een boer hoeft minder te financieren als er geen (of een lagere) drempel is voor het minimale subsidiebedrag en als het subsidiepercentage hoger is. Het gegeven dat Verordening (EU) 2021/2115 meer ruimte biedt op deze punten dan wat er in de het NSP is opgenomen, zou

aanleiding kunnen zijn om het NSP aan te passen en alleen de voorwaarden uit Verordening (EU) 2021/2115 toe te passen. Echter, het hanteren van bijvoorbeeld een hoger subsidiepercentage kan wel implicaties hebben voor de uitvoeringslasten. Ook kunnen er bij een gelijkblijvend budget minder agrariërs gebruik maken van subsidie.

Om de totale financiering van kleinere bedrijven te beperken, adviseren we om te onderzoeken of er mogelijkheden zijn om het subsidiepercentage in regelingen af te stemmen op bedrijfsgrootte.

De totale financiering kan ook beperkt worden door bij subsidieregelingen vaker investeringen in tweedehands machines en technieken toe te staan. Dit past ook beter bij de circulaire economie. Door schaalvergroting investeren grote akkerbouwers in nieuwe machines met een groter bereik. De oude machines zouden nog prima dienst kunnen doen bij de veelal kleinere biologische of extensieve bedrijven. We adviseren om verder te onderzoeken wat de voor- en nadelen zijn van deze optie.

Tot slot is het advies om de mogelijkheden te onderzoeken om tot een eenvoudiger en wellicht meer uniforme manier van bevoorschotting te komen. Zonder bevoorschotting is het alsnog lastig voor veel ondernemers om de kosten voor de investering helemaal of grotendeels voor te schieten. Bij sommige regelingen ontvangen begunstigden ieder kwartaal een vast voorschotbedrag (o.a. [Sbv](#), [Experimenteerlocaties](#)). Soms wordt bij verlening gelijk 50% van het verleende bedrag betaald (o.a. [PI Overijssel](#) en [EIP algemeen](#)) en soms wordt er geen voorschot uitgekeerd (o.a. [PI Zeeland](#) en [Flevoland](#)). Ook zijn er regelingen waar de agrariërs eerst de kosten zelf voorschieten en krijgen ze daarna, op basis van declaratie, een zogenaamde deelbetaling (o.a. [GLB-demoprojecten](#)).

4.3 Belemmeringen bij grondgebonden regelingen

Grondgebonden regelingen zijn van toepassing op ieder bedrijf met landbouwgrond. Het gaat om generiek beleid voor circa 54.000 bedrijven met in totaal ruim 1,8 miljoen hectare landbouwgrond. De belangrijkste grondgebonden regelingen die RVO uitvoert zijn gebaseerd op de regelgeving voortvloeiend uit het mestbeleid, inclusief de derogatiebepalingen en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) te weten de Basispremie, Eco-regeling en het Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb).

De basis voor de grondgebonden regelingen ligt in Europese Verordeningen (GLB) en Richtlijnen (Nitraatrichtlijn, Kaderrichtlijn water). De ontwikkeling van grondgebonden regelingen dient in lijn te blijven met de Europese kaders.

Opgave landbouwgronden

Voor alle grondgebonden regelingen geldt de verplichting dat alle landbouwgrond die bij een landbouwbedrijf in gebruik is, moet worden geregistreerd. Bedrijven doen dat in 'Mijn percelen' van RVO. Naast het intekenen van de percelen, moet tevens de ingangsdatum en, indien bekend, de einddatum van het gebruik ingevoerd worden, en het gewas wat wordt geteeld. De ergernis van veel koplopers, dat het intekenen en actueel houden van percelen veel werk is, geldt ook voor de meer reguliere bedrijven. Toch zal voor koplopers, met een kleinschaliger bedrijfsmodel, de administratieve last aanzienlijk hoger liggen dan voor reguliere bedrijven. Dit geldt zeker voor bedrijven die meerdere gewassen op een topografisch perceel telen en bedrijven met strokenteelt.

De ligging van de landbouwpercelen wordt gecontroleerd bij opgave. Dit leidt tot 'groene' en 'rode' vlaggen. Bij groene vlaggen is er potentieel meer landbouwgrond dat tot het bedrijf behoort, bij rode vlaggen wordt grond opgegeven die bij RVO niet bekend is als landbouwgrond of landschapselement. De landbouwer wordt gevraagd om die 'vlaggen' te controleren. Een grote irritatie is dat deze vlaggen jaarlijks terugkomen en landbouwers de indruk hebben dat, ondanks dat er in het perceel niets gewijzigd is, toch nieuwe perceelsgrenzen zijn vastgesteld door RVO.

Vanaf 2023 zijn ook landschapselementen subsidiabel in het GLB en dienen te worden ingetekend. Er wordt onderscheid gemaakt tussen landbouwgrond en landschapselementen omdat voor landschapselementen geen mestplaatsingsruimte wordt toegekend. Dit heeft de intekenlast van percelen aanzienlijk vergroot. Het aantal percelen bij een landbouwbedrijf is, als gevolg van deze wijzigingen, gemiddeld verdrievoudigd. Vooral bij bedrijven met natuurinclusieve landbouw.

Ook is in 2023 het aanhouden van bufferstroken van kracht geworden. Bufferstroken hoeven in veel gevallen niet als apart perceel te worden ingetekend. Veel bedrijven kiezen ervoor om dit wel te doen, zeker omdat de breedte van de bufferstrook invloed heeft op de gebruiksruimte voor meststoffen.

De Federatie van Agro-ecologische boeren geeft aan dat de praktijk meer leidend zou moeten zijn bij perceelregistratie zodat agroforestry-systemen, strokenteelt en combinatieteelten makkelijk kunnen worden aangegeven (Dekker en Kuiler, 2024). Uit onderzoek van Adviesbureau CLM in 2020 bleek dat vooral wanneer er sprake is van nieuwe bedrijfstvormen als strokenteelt (afhankelijk van de breedte van de stroken), mengteelten en het weiden van vleeskippen na melkkoeien perceelregistratie erg lastig is voor de boeren en tuinders. CLM beveelt dan ook aan om het mogelijk te maken bij strokenteelt en mengteelten de verschillende gewassen als percentage van het geheel te kunnen opgeven (Van der Schans en Van Veen, 2020).

Gecombineerde Opgave

Met de Gecombineerde Opgave wordt jaarlijks door RVO informatie ingewonnen voor de uitvoering van het mestbeleid, de GLB-subsidies en statische gegevens voor het Centraal Bureau Statistiek. Het invullen van de Gecombineerde Opgave wordt door landbouwers als enorm complex beschouwd. Daarbij is de wijze van invullen bepalend voor de mestgebruiksruimte en voor de GLB-steun.

Fouten maken kan dus financiële impact hebben, soms zelfs met het risico's op sancties. Dit brengt onzekerheid met zich mee bij het invullen. Dit geldt zeker voor bedrijven die geen regulier bedrijf hebben.

Bedrijven gaan op verschillende wijze om met deze onzekerheid;

- Uitbesteden aan een adviseur; voor kleinschalige bedrijven zijn de kosten voor een adviseur onevenredig hoog, omdat de GLB-subsidie gebaseerd is op het aantal hectare landbouwgrond.
- Bellen met RVO; in de laatste weken van de indieningsperiode zijn de wachttijden aan de telefoon lang en niet altijd lukt het om antwoord te geven op specifieke vragen.

Mestbeleid

De meeste koploperbedrijven zijn extensief en hebben hun bedrijfsvoering gericht op het voorkomen van uitspoeling van meststoffen. Desondanks gelden de bepalingen voor het aanwenden van meststoffen, de mestgebruiksruimte en het aanhouden van bufferstroken onverkort voor koploperbedrijven. Koploperbedrijven pleiten voor maatwerk.

Het aan- of afvoeren van mest van dierlijke meststoffen leidt tot onevenredig hoge kosten, terwijl de marges op een koploperbedrijf vaak kleiner zijn dan bij een regulier bedrijf.

De bufferstroken leiden vaak tot minder productie. Bij een extensieve veebezetting en het jaarrond groen houden van een strook langs de sloot, wordt uitspoeling van meststoffen naar het oppervlaktewater voorkomen. De verplichte breedte van bufferstroken wordt daarom door koplopers als onnodig en beperkend ervaren.

Caring Farmers geven aan dat een deel van de maatregelen zijn opgezet om het overschot aan mest in de reguliere sectoren in goede banen te leiden. In de biologische sector is juist een mesttekort, wat mest tot een waardevol goed maakt. Biologische boeren zorgen zodoende goed voor hun mest en

hebben geen reden om te frauderen in deze sector. De huidige systematiek zadelt deze boeren op met onnodige administratieve lasten en kosten aldus Caring Farmers.

Eco-regeling

De eco-regeling heeft tot doel om landbouwers hun bedrijf verder te laten verduurzamen. Hierbij kan de landbouwer kiezen uit een keuzelijst van eco-activiteiten. Veel van de activiteiten die koplopers uitvoeren op hun landbouwbedrijf staan niet in deze keuzelijst, terwijl de koplopers juist op een duurzamer wijze hun bedrijfsvoering hebben ingericht. Voorbeelden hiervan zijn weidegang voor geiten, kleinschaligheid of mengteelten.

Of de voorwaarden van een eco-activiteit zijn dusdanig specifiek geformuleerd (*vanwege de controleerbaarheid), dat de koplopers niet kunnen voldoen aan de betreffende eco-activiteit. Ondanks een duurzame bedrijfsvoering kunnen koploperbedrijven hierdoor niet in aanmerking voor een (gouden= hoogste) eco-premie.

Conditionaliteiten

Om in aanmelding te komen voor GLB steun, moet een aanvrager voldoen aan een set van nationale regelingen op het gebied van klimaat en milieu, water, bodem, biodiversiteit en landschap, dierenwelzijn, en voedselveiligheid. Dit zijn generieke regels die soms lastig zijn om na te leven voor koplopers, zoals de hygiëneregels met betrekking tot de verwerking van rauwe melk of het toepassen van bufferstroken. Niet naleven leidt tot een korting op de GLB steun.

Conclusies en aanknopingspunten

Grondgebonden regelingen zijn generieke regelingen met slechts beperkte mogelijkheden tot uitzonderingen. Het uitvoeringsproces van RVO is ingericht op deze generieke regels die voor een groot deel voortvloeien uit Europese Verordeningen en Richtlijnen. Dit Europese kader is beperkend voor het maken van uitzonderingen. Iedere uitzondering voor grondgebonden GLB moet 'toetsbaar', 'controleerbaar' en 'motiveerbaar' zijn. Voor iedere uitzondering op het mestbeleid geldt op hoofdlijnen hetzelfde. Toetsbaar: uitzondering wordt verleend op basis van objectieve en meetbare criteria

Controleerbaar: De criteria zijn te vast te stellen op bedrijfsniveau (administratief en ter plaatse).

Motiveerbaar: Om fiat te krijgen voor de uitzondering door de Europese Commissie dient vooraf te worden vastgesteld wat de impact is van de uitzondering (aantal bedrijven, omvang van het landbouwareaal, impact op de doelen).

De vereisten voor deze criteria zijn (generiek) vrijwel niet mogelijk. Ieder koploperbedrijf is anders. Te grove criteria leiden er juist toe dat ook groepen reguliere bedrijven gebruik kunnen maken van uitzonderingen, vaak door een beperkte ingreep in hun bedrijfssysteem. Uitzonderingen die binnen generiek beleid worden gerealiseerd, leiden per definitie tot een toename van de administratieve lasten en uitvoeringslasten.

Als aanknopingspunt om koploperbedrijven toch te kunnen ondersteunen zou gekeken moeten worden hoe deze bedrijven ondersteund kunnen worden. Binnen het GLB valt dan te denken aan een projectsubsidie of samenwerkingssubsidie binnen het ANLB. Een openstelling binnen regeling Samenwerken voor innovatie (EIP) gericht op koploperbedrijven en eco-doelen vooruitlopend op doelsturing kan mogelijk een tijdelijke oplossing zijn. Buiten het GLB kan gedacht worden aan nationale financiering van investeringen onder de staatsteunbepalingen of onder de de-minimis bepalingen.

Een ander aanknopingspunt voor kleinschalige koplopers zou het in ere herstellen van de EU-steun voor kleine landbouwbedrijven kunnen zijn, mits de koplopers duidelijk afgebakend kunnen worden anders dan op hectares. Zij kunnen dan worden vrijgesteld van veel administratieve lasten in ruil voor een maximale vergoeding van 1250 euro. Het financieel omslagpunt voor kleine bedrijven ligt bij

circa 4 hectare op basis van deelname aan de hectarepremie. Bij deelname aan de (gouden) eco-premie ligt dit omslagpunt op circa 2,5 hectare.

Op dit moment heeft Nederland deze regeling niet in het GLB opgenomen, vanwege het financiële omslagpunt; voor veel landbouwers is deelname aan de basispremie veel aantrekkelijker. Er zijn slechts een beperkt aantal landbouwbedrijven kleiner dan 4 hectare. Bij deze overweging is meegenomen dat de subsidie voor kleine bedrijven dan vooral gebruik zou gaan worden door hobbyhouders van dieren bijvoorbeeld paarden. In het rapport van de Federatie voor Agro-ecologische boeren wordt dit ook genoemd. Zij geven aan dat veel Europese landen maken gebruik van de Payment for Small Farmers (PSF) regeling (Dekker en Kuiler 2024). Er zijn volgens RVO slechts 5 landen die hier gebruik van maken.

Wat voor de Federatie meespeelt om dit te noemen is dat er in Nederland een minimum subsidiebedrag is van €500,- om voor betaling in aanmerking te komen. Eén van de leden van de Federatie zegt: "Hoe kan het dat als ik in Frankrijk een kleine tuinderij zou hebben ik wel (GLB) geld ontvang, terwijl ik hier in Nederland die onmogelijke gecombineerde opgave moet doen en dan doodleuk te horen krijg dat ik te weinig subsidie zou ontvangen om uit te keren. Het gaat om 360 euro! Dat is voor mij veel geld." (Dekker en Kuiler 2024).

Als het niet mogelijk/wenselijk is om voor de volgende GLB-periode de PSF te herintroduceren dan zouden de mogelijkheden onderzocht kunnen worden om te overwegen om het minimumbedrag van 500 euro af te schaffen of te verlagen. Op die manier wordt recht gedaan aan de tijd die kleine boeren (verplicht) steken in de GO. Dergelijke veranderingen kunnen wel impact hebben op o.a. de uitvoeringskosten van RVO en een lagere basispremie omdat het GLB-bedrag over meer bedrijven moet worden verdeeld.

4.4 Belemmeringen bij subsidies voor innovatie demonstratie en kennis

4.4.1 Inleiding

Naast investeringssubsidies en grondgebonden subsidies zijn er ook subsidiemogelijkheden voor het doen van innovatieve projecten, demonstratieprojecten en kennisprojecten. Er zijn subsidies die breed toegankelijk zijn voor alle ondernemers, zoals de MIT (Mkb-innovatiestimulering Regio en Topsectoren) en DEI+ (Demonstratie Energie- en Klimaatinnovatie) en regelingen die zich primair richten op de agrarische sector. Deze subsidies zijn voor boeren die samenwerken met andere ondernemers of (kennis)organisaties en is ook onderdeel van het eerdergenoemde NSP. De opgedane kennis en kunde wordt gedeeld, waardoor andere agrariërs de opgedane kennis ook kunnen gebruiken. In dit hoofdstuk bespreken we de agrarische regelingen Samenwerken aan innovatie (EIP) en GLB Demonstratie en kennisprojecten.

4.4.2 Samenwerken aan innovatie (EIP) en GLB Demonstratie en Kennisprojecten

De regeling [Samenwerken aan innovatie \(EIP\)](#) is bedoeld om in samenwerkingsverband te innoveren voor een duurzame en toekomstbestendige landbouw. De samenwerkingsverbanden sluiten zich aan bij het netwerk Europees Innovatie Partnerschap (EIP). Er zijn verschillende modules. De bekendste is Samenwerking aan innovaties Algemeen. Deze regeling wordt zowel nationaal als door provincies opengesteld. Er zijn verschillende thema's waar het project over mag gaan, bijvoorbeeld: bescherming biodiversiteit, voedsel en gezondheid en duurzame verdienmodellen.

De [GLB Demonstratie](#) en [Kennisprojecten](#) is bedoeld voor agrariërs die (al dan niet samen)

kennisoverdracht en voorlichting aanbieden als demonstratiebedrijf. Bedrijven komen in aanmerking als ze bijdragen aan een aantal onderwerpen zoals minder uitstoot van stikstof (verplicht), broeikasgassen, minder gewasbeschermingsmiddelen, hergebruik (vee)voer, verbeteren dierenwelzijn en diergezondheid. Bij Kennisprojecten krijgen ondernemers (niet landbouwers) subsidie om o.a. trainingen, workshops of coaching te geven aan een groep landbouwers. De groep landbouwers geeft aan wat hun kennisbehoefte is en de training wordt daarop afgesteld. De onderwerpen moeten te maken hebben met kringlooplandbouw of duurzaam ondernemerschap.

Projectplannen

Om voor dit type subsidies in aanmerking te komen zal de aanvrager een projectplan moeten opstellen. In zo'n projectplan wordt uiteengezet welke activiteiten er tijdens de projectperiode worden uitgevoerd en welke doelen gehaald moeten worden. Hoe beter het projectvoorstel is en aansluit bij de rangschikkingscriteria, hoe groter de kans op subsidie wordt. Meestal moet er ook een uitvoerige projectbegroting worden opgesteld. Soms zijn er, zoals voor de EIP-regelingen, door de uitvoeringsorganisatie formats opgesteld om de aanvrager te helpen.

Desondanks kost het schrijven van een goed projectplan aanzienlijk tijd. Veel projectplannen worden daarom geschreven door intermediairs (adviesbureaus). Bij deze en andere regelingen is het percentage aanvragen dat door een intermediair wordt ingediend meer dan 50%. Caring Farmers ziet als een belemmering van dit type regelingen, dat iemand inhuren nodig is om een (succesvol) projectplan in te dienen; voor het inhuren is geld nodig.

De aanvragen worden gerangschikt op basis van een aantal inhoudelijke criteria.

Rangschikkingsproces

Bij projectsubsidies die onder het NSP vallen zal een onafhankelijke adviescommissie op basis van vooraf vastgesteld selectiecriteria punten toekennen aan ieder project. De projecten met de hoogste puntenscore krijgen subsidie. Deze criteria zijn niet voor iedere regeling identiek, maar vaak zitten er criteria bij als effectiviteit en haalbaarheid (EIP) en Impact (Demonstratie). Dit soort criteria kunnen in het nadeel zijn van koplopers zoals de Caring Farmers. Projecten die zich richten op bijvoorbeeld de gehele pluimveehouderij zullen in de praktijk vaak hoger scoren dan een project dat zich richt op extensieve pluimveehouderij als onderdeel van een agro ecologisch bedrijf.

Omdat deze ondernemers in een nichemarkt zitten kunnen ze op basis van de criteria voor impact uit oogpunt van aantal gelijksoortige ondernemers minder impact maken. Dit wil niet zeggen dat hun bedrijfsmodel niet impactvol kan zijn als toekomstbestendig bedrijfsmodel. Ook is te zien dat projectvoorstellen waarbij grotere (markt)partijen zoals een supermarktketen worden betrokken vaak hoger scoren. Vaak is het juist zo dat als grote partijen ergens instappen het risico op falen al zo beperkt is dat de echte innovatieve fase al voorbij is. Focus op grote sectoren en ondernemingen kan belemmerend zijn voor koplopers in de landbouwtransitie die zich (nog) in een nichemarkt bevinden.

Adviescommissies

Adviescommissies bij innovatieprojecten en beoordelingscommissies bij kennisprojecten doen onafhankelijk hun werk, en zijn gehouden aan de rangschikkingscriteria die in de regeling zijn opgenomen. Bij de meeste regelingen wordt de adviescommissie aangesteld door de minister of de provincies. Uitvoeringsorganisaties zien toe dat het scoren volgens de regels plaatsvindt. Echter, omdat het om kwalitatieve beoordelingen gaat zal de samenstelling van een adviescommissie van invloed zijn op de uitkomst van de rangschikking. Een andere samenstelling kan leiden tot een ander oordeel. Het oordeel van een adviescommissie kan dus afhankelijk van de samenstelling, meer gaan richting projecten waarbij het huidige landbouwsysteem verder wordt geoptimaliseerd en anderzijds richting projecten die zich in nieuwe technische of sociale innovatieve niches bevinden.

4.4.3 Aanknopingspunten

Om koplopers meer kans te bieden bij projectsubsidies is het belangrijk dat de rangschikkingscriteria voldoende rekening houden met de koplopers die de landbouwtransitie mede vormgeven. Overweeg of aanpassing van de criteria mogelijk is.

Daarnaast zou de adviescommissie de criteria anders kunnen gaan interpreteren, zodat ook projecten waarvan de impact in eerste instantie beperkt lijkt (omdat er bijvoorbeeld geen grote bekende partijen deelnemen) een kans krijgen. Als binnen het huidige instrumentarium van projectsubsidies onder NSP onvoldoende ruimte is om het accent te verleggen, dan is het advies om een aparte regeling voor samenwerking bij innovatie te ontwikkelen voor koplopers.

Voor investeringen is in het NSP een subsidiepercentage van 40% opgenomen. Bij veel innovaties zal er geïnvesteerd moeten worden in bijvoorbeeld machines of installaties. De onderneming van het samenwerkingsverband dat deze investeringen doet, zal zelf dus nog 60% van de kosten moeten bijdragen. Zeker wanneer het minimale investeringsbedrag vrij hoog is kan dit een belemmering vormen voor kleinere koplopers. Verordening (EU) 2021/2115 staat voor EIP hogere subsidiepercentages toe (afhankelijk van het type investering). Een aanknopingspunt is dan ook om voor projectsubsidies het NSP aan te passen en de subsidiepercentages uit Verordening (EU) 2021/2115 toe te passen, in ieder geval voor kleinere bedrijven.

4.5 Behoeft van Caring Farmers: Koploperfonds

Caring Farmers heeft een voorstel gedaan om een Koploperfonds te introduceren (bijlage 3). Ze zijn van mening dat het huidige instrumentarium onvoldoende mogelijkheden biedt voor koplopers, omdat, zo zegt Caring Farmers: “hun creatieve idee niet past in het kader en categorieën van huidige subsidies en omdat deze subsidies vaak enkel over grote bedragen gaan”. In hoofdstuk 5.2 is het onderwerp minimale subsidies al besproken. In dit hoofdstuk kijken we in hoeverre de tien voorbeelden die Caring Farmers heeft genoemd, zouden passen binnen de formele voorwaarden van het huidige (RVO-) instrumentarium.

Tabel 4.2

(On)Mogelijkheden invulling Koploperfonds met huidig instrumentarium

nr	Voorbeelden Koploperfonds	Mogelijk instrument
1	Hoornbellen voor koeien met hoorns	
	Niet veel melkveehouders houden nog koeien met hoorns. In de biodynamische sector is het normaal. In de biologische sector, waar de vee dichtheid weer hoger is, wordt er momenteel veel gekeken naar hoornloos fokken. De angst is dat koeien met hoorns elkaar en de boer verwonden. Zonder hier partij in te kiezen (hoorns versus hoornloos fokken), is het wel zeker dat onthoornen niet strookt met de Wet Dieren waar ingrepen op dieren verboden zijn. Een groep boeren zou hierom willen gaan experimenteren met het plaatsen van ballen op de horens. Een veelbelovende bal is gemaakt van messing en kost ongeveer 50 euro per bal. Best een investering voor een veestapel van 50	Er zijn verschillende subsidieregelingen die ondersteuning bieden om experimenten uit te voeren. Deze experimenten moet wel aansluiten bij de beleidsdoelen. Meestal, zoals bij de EIP (zie ook 4.4.2), is het een voorwaarde om dit in samenwerking met andere ondernemers of kennisinstellingen te doen. Er is eerder een openstelling geweest voor de varkenshouderij: Samenwerken aan innovatie (EIP) stoppen met couperen van varkensstaarten . Het onderzoek naar het effect van hoornbellen op dierenwelzijn gaat ook over ingrepen. Wellicht is een specifieke openstelling mogelijk. Het is hoe dan ook belangrijk om brede samenwerking te zoeken, mogelijk kan dit met partijen uit de biologische sector.

	koeien. Het doel van het experiment is om met een aantal melkveehouders te onderzoeken of deze uitvinding de verwondingen afdoende verzacht zonder stress te veroorzaken bij het dier.	
2	Inzaaien met drones	
	Technische uitvindingen kunnen óók ecologisch zijn. Indien CF een fonds zou beheren, zou men het doorzaaien van weilanden met kruidenrijke mengsels dmv drones graag willen bekostigen. Hoe minder men op het land rijdt met zware machines, hoe minder de bodemverdichting plaatsvindt en hoe minder diesel/fossiele energie. In de bosbouw worden drones al veelvuldig gebruikt, door zaden in bolletjes aarde te verwerken en uit te strooien. Dit zou ook een goede manier zijn om ecologische landbouw minder arbeidsintensief te maken, het gebruik van fossiele middelen te verminderen, en de bodem minder te verstoren. Bovendien zou het ook de levenskansen van het zaad kunnen vergroten, omdat men in het vroege voorjaar al kan zaaien, als het nog te nat is om met machines het land op te gaan.	Hier lijkt het ook te gaan om experimenteren; het verder onderzoeken in de praktijk van zaaien met drones. Dit zou mogelijk binnen de EIP kunnen, maar wellicht kan ook aansluiting gezocht worden bij een bestaande fieldlab, of kan Caring Farmers zelf een aanvraag doen voor <u>experimenteerlocaties</u> . Dit is een nieuwe regeling.
3	Niet-technische stalaanpassingen	
	Boeren geven aan dat stalaanpassingen en huisvestingmogelijkheden die zij graag willen doen vaak niet kunnen uit de bestaande potjes. Bijvoorbeeld natuurlijke ventilatie inbouwen, een verplaatsbare overkapping, kippenkarren aanschaffen of aanpassen, het maken van kavelpaden om zo langer te weiden, aanpassingen van hekwerken binnen de stal of tijdelijke vermindering van vee dichtheid om te experimenteren met gehoornde koeien of het inbouwen van een stofbadhuis voor kippen.	Bij de MIA\Vamil kan al geïnvesteerd worden in kippenkarren tot 250 dieren. Zie voor meer informatie: Apparatuur of voorzieningen voor het combineren van akkerbouw of veeteelt met bomen en struiken (rvo.nl) De investeringen die hier verder voorgesteld worden, kunnen voor een groot deel gezien worden als technische aanpassingen bijvoorbeeld om dierenwelzijn of stalklimaat te verbeteren en zouden mogelijk door subsidieverstrekkers in investeringstabellen opgenomen kunnen worden, als ze voldoen aan gewenste beleidsdoelen. Het is overigens vaak wel zo dat technieken pas in aanmerking komen als ze bewezen effectief zijn, bijvoorbeeld voor het stofbadhuis geldt dit waarschijnlijk nog niet.
4	Experimenteerfonds voor landbouwapparatuur	
	Boeren die pionieren zijn vaak ook uitvinders. Ze bouwen tractoren om tot elektrisch, werken samen met techneuten aan duurzamere landbouwvoertuigen. Denk bijvoorbeeld aan de beetle-catcher, die chemieloos de aardappelkevers van de	Er zijn verschillende regelingen die uitvinders/innovatieve boeren kunnen ondersteunen. Meestal dient wel deelgenomen te worden als samenwerkingsverband waarbij ook een onderzoeksorganisatie betrokken is. Het lijkt er overigens op dat zeker één van de genoemde

	planten slaat, uitgevonden op het bedrijf van Joost van Strien; of aan biologische bloembollenteler John Huiberts die zelf een landbouwvoertuig ontwikkelde dat bloembollen onder de graszoden stopt. Veehouderij Eyckenstein probeert een bestaande machine voor poedermelk, waarbij er goed gemonitord wordt hoeveel het kalf drinkt, om te bouwen tot een machine die ook rauwe melk tot zich neemt. Een experimenteerbudget zou veel boeren kunnen helpen, zeker als dat wordt aangevuld met een budget om deze kennis te delen met andere boeren.	voorbeelden (beetle-catcher) daar ook gebruik van gemaakt heeft! Potentieel interessante regelingen zijn Samenwerken aan innovatie geïntegreerde gewasbescherming en de eerdergenoemde Samenwerken aan innovatie (EIP). Er zijn ook regelingen voor kennisdeling: GLB-projectsubsidie kennisprojecten en GLB-projectsubsidie demonstratieprojecten (zie 4.4)
5	Aanschaffonds voor elektrische, deel-, en/of tweedehandse landbouwapparatuur	
	In de extensieve landbouw gebruikt men andere apparatuur, zoals ook benoemd in punt 4. De vraag voor elektrische, tweedehands of anderzijds wat ‘minder gevraagde’ apparatuur is bij pionieren hoger. En wat is uitgevonden zou men ook beschikbaar willen stellen voor medepioniers. Een fonds hiervoor zou uitkomst kunnen bieden. Zoals het aanschaffen van een mobiele melkmachine, zodat de dieren meer buiten kunnen lopen. Of het is een uitvinding die men sporadisch gebruikt, en dus gezamenlijk wil aanschaffen om te delen (zoals de beetle catcher is aangeschaft door 5 akkerbouwers binnen het Rotterdam de Boer Op project). Maar hier zou ook elektrische apparatuur onder kunnen vallen, of het opzetten van een ‘leensysteem’ voor elektrische apparatuur.	Een aantal provincies heeft in Q1-2025 een openstelling van Productieve investeringen groen-blauw en dierenwelzijn. Deze regeling voorziet al in de mogelijkheid om subsidie aan te vragen voor elektrische voertuigen. Ook de genoemde mobiele melkmachine komt in aanmerking. Via de MIA\Vamil bestaan ook mogelijkheden om in elektrische werktuigen te investeren.
6	Vergoeding van aanplant op gecombineerde bestemmingen	
	Caring Farmers zijn vaak op zoek naar de win-win. Het aanplanten van bomen en struiken zou meer gestimuleerd kunnen worden als gecombineerde bestemmingen werden toegelaten en aangemoedigd. Bijvoorbeeld druiven- en anders hangend fruit tegen de zuidzijde van de stal (vergoedingen voor stalaanpassingen nemen dit vaak niet mee), of het creëren van een boomgaard in de weide voor koeien, of het beter inrichten van de buitenruimte voor kippen in de biologische sector. Kippen gebruiken nu soms de buitenruimte niet, omdat deze te onbeschut is. Maar ook voor het	Een aantal provincies heeft in Q1-2025 een openstelling van Productieve investeringen groen-blauw en dierenwelzijn. Deze regeling voorziet al in de mogelijkheid om subsidie aan te vragen voor diverse mogelijkheden van Agroforestry. Overigens wordt door andere overheden subsidie verstrekt voor erfbeplanting. Bijvoorbeeld de regeling Bos en Hout van de provincie Groningen en Subsidie landschappelijke beplanting in het buitengebied van de gemeente Overbetuwe.

	planten van heggen en hagen rondom de stal om fijnstof en stikstof tegen te gaan, is er geen stimulering. Hier is in bijvoorbeeld Engeland wel een programma voor, waar boeren de ammoniakreductie door bomen en struiken kunnen meten met deze tool .	
7	Beter luisteren naar dieren	
	We leren steeds meer over hoe dieren met ons communiceren. McDonald's heeft bijvoorbeeld al geïnvesteerd in apparatuur die pijngeluiden van vleeskuikens kunnen opvangen in de stal. Maar de Caring Farmers zijn juist geïnteresseerd in de geluksgeluiden in de stal. Zo wordt duidelijk of de aanpassing en manier van houden de dieren wel echt gelukkig maakt bij biologische bedrijven, maar ook in de kipcaravan. Ook doen wij nu dankzij het Barth Misset Fonds al onderzoek naar de taal van koeien en maken we een lesmodule voor het agrarisch onderwijs samen met Aeres hogeschool. Graag delen wij al deze kennis met melkveehouders en gaan we ook beter luisteren naar de andere diersoorten.	Het is positief dat ook andere financieringsbronnen gevonden worden. Onderzoek naar gedrag en geluid zou mogelijk passen bij Samenwerken aan innovatie (EIP). Er zal dan wel een onderzoeksorganisatie zoals de WUR betrokken moeten zijn.
8	Een potje voor kleinschalige monitor- en onderzoeksvragen	
	Ook extensieve boeren willen inzicht in hun uitstoot van fijnstof, ammoniak. Ze willen een bodemonderzoekje doen, of hebben een hele specifieke vraag omtrent iets waarmee ze pionieren. Bijvoorbeeld bij kalfjes-bij-de-koe lijken de celgetallen van de melk hoger te zijn, maar het is nog onduidelijk waar dit precies door komt en wat ze eraan kunnen doen. Er zijn echter maar 25 boeren die de kalfjes 3+ maanden bij de koe houden, dus zulke vragen staan niet snel bovenaan de lijst van kennisvragen. Ook kunnen hier webinar-reeksen uit worden gefinancierd. Bijvoorbeeld, Dierenarts Vera Bavinck kon voor 3000 euro meer dan 400 kipcaravanhouders opleiden met een webinar reeks. Hiermee wordt voorzien in een kennisbehoefte die vooral bij pionierende boeren leeft.	Er is een nieuwe regeling: experimenteerlocaties. Deze regeling geeft de mogelijkheid om praktijkproeven uit te voeren op landbouwlocaties. De opgedane kennis dient gedeeld te worden.
9	Agrarisch pioniers onderwijs	
	We willen allemaal toe naar natuurinclusieve kringlooplandbouw. Echter, hier wordt in het agrarisch onderwijs nog maar mondjesmaat	RVO is betrokken bij het programma Jong Leren Eten (JLE). Informatie over de regeling vind je op https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/jle. Over twee jaar kan waarschijnlijk weer subsidie

	aandacht aan gegeven. Als pionierende boeren speelt CF graag een rol in het inspireren van toekomstige boeren. We zouden graag willen meewerken aan het Jong Leren Eten, het agrarische educatie programma. Om hieraan mee te doen, moet je je laten certificeren voor 200 euro. We zouden het logischer vinden als boeren hier niet voor hoeven te betalen, maar betaald worden, zodat de kennis van kleine en duurzame boeren wordt vergoed en benut. Een standaard vergoeding voor pionierende boeren van 75 euro per uur om leerlingen van middelbaar-, beroeps- en hoger onderwijs mee te nemen zou uitkomst kunnen bieden om de boeren van de toekomst ook daadwerkelijk klaar te stomen voor het boerenbedrijf van de toekomst.	worden aangevraagd. Er zijn diverse innovatie, demonstratie en kennisregelingen waarbij deelnemende agrariërs hun loonkosten (of eigen arbeid) krijgen vergoed. De tarieven variëren tussen de 50 en 60 euro per uur. De tarieven moeten worden gezien als tegemoetkoming in de kosten.
10	Integraal duurzaam advies	
	We zouden graag een voucherregeling ingesteld zien voor onze boeren voor écht duurzaam advies van bijvoorbeeld een Caring Vet die eens met een brede welzijnsbril meekijkt naar je bedrijf, of van één van de bodemadviseurs van Co2L Farming. Of een advies van Platform Natuurlijke Veehouderij over hoe de chemie (ontwormingsmiddelen) op het bedrijf teruggebracht kan worden om de biodiversiteit te vergroten.	RVO voert de regeling GLB-kennisvouchers: een subsidie voor omschakeling naar duurzame landbouw uit. Veel agrariërs hebben daar de afgelopen jaren gebruik van gemaakt. Een deel van de voorbeelden past binnen de 10 onderwerpen waarover duurzaam advies aangevraagd kan worden. Wel is het zo dat de adviseur geregistreerd moet staan in het BAS-register .

Uit tabel 4.2 blijkt dat er voor leden van Caring Farmers (en de organisatie Caring Farmers zelf) voor het verwezenlijken van een (groot) deel van de voorbeelden die Caring Farmers opsomt in haar koploperfonds al financieringsmogelijkheden bestaan. Dit geldt zowel voor investeringen, innovaties als kennisdelen. Kanttekening hierbij is wel, zoals eerder in het hoofdstuk is aangegeven, dat door bepaalde voorwaarden van een regeling of vanwege de beoordelingssystematiek van een regeling het lastig kan zijn om ook daadwerkelijk subsidie verleend te krijgen.

In tabel 4.2 is bij een paar voorbeelden al even verwezen naar de nieuwe regeling experimenteerlocaties. Voor deze regeling kon tussen 27 januari en 10 maart 2025 een aanvraag worden ingediend. Een experimenteerlocatie is een praktijkomgeving met testlocaties waar geëxperimenteerd wordt met technische, sociale of andere vernieuwingen. Een samenwerkingsverband bestaat uit minimaal 2 partijen, waarvan ten minste één partij een onderzoeksorganisatie is.

In de kolom mogelijke instrumenten zijn met name regelingen opgenomen die door RVO worden uitgevoerd en die een focus op de landbouw hebben.

Er zijn natuurlijk meer overheden die subsidie verstrekken, waardoor mogelijk nog beter invulling gegeven kan worden aan de voorbeelden uit het door Caring Farmers voorgestelde Koploperfonds.

Aanknopingspunten

Voor ondernemers en organisaties is het lastig om inzicht te krijgen in alle financieringsmogelijkheden die er zijn in Nederland. RVO zou de mogelijkheden kunnen onderzoeken hoe zij ondernemend Nederland meer inzicht kunnen geven in de beschikbare financieringsmogelijkheden van de overheid en andere fondsen, zoals het Barth Misset Fonds.

Bij veel regelingen wordt gewerkt met openstellingsperioden. Dat betekent dat de ondernemer vaak maar één keer per jaar (en soms nog minder vaak) een subsidieaanvraag kunt indienen. Vervolgens duurt het nog 13 tot 22 weken voordat een aanvrager weet of die subsidie krijgt. Ondernemers willen graag hun innovaties snel testen of hun opgedane kennis snel delen of snel demonstreren zodat andere boeren zich ook verder kunnen gaan ontwikkelen. Het advies is dan ook om te onderzoeken of het voor bepaalde regelingen mogelijk is om deze meerdere keren per jaar open te stellen, zonder dat dit (grote) impact heeft op de uitvoeringskosten.

Naast Caring Farmers zijn er meer organisaties waar koplopers bij aangesloten zijn, bijvoorbeeld stichting Wij.land. Deze stichting voert ook onderzoeken uit met boeren. Mogelijk is door krachtenbundeling en samenwerking met dit type organisaties het eenvoudiger om gebruik te maken van bestaande subsidies.

5. Casus: De mobiele pluimveestal

5.1 Inleiding

Er is voor gekozen om deze casus toe te voegen als een apart hoofdstuk, omdat het een duidelijk voorbeeld is van een pionierende vorm van landbouw die niet past in de reguliere systemen, waarbij een ondernemer te maken heeft met veel verschillende soorten regelgeving die niet bij elkaar lijken te passen.

De laatste jaren is het houden van kippen in een mobiele pluimveestal, de zogenoemde kippenkar in opmars (zie afbeelding 5.1). Extensief gehouden dieren in een verplaatsbare stal, vaak in combinatie met agroforestry of akkerbouw. Veel leden van Caring Farmers zijn in deze vorm van houderij geïnteresseerd, omdat het o.a. goed aansluit bij de kringloopgedachte en het scharrel- en pikgedrag van de kippen bijdraagt aan een betere bodemkwaliteit.

Uit de analyse van de 41 belemmeringen die door Caring Farmers zijn aangedragen, blijkt dat 10 belemmeringen gingen over de pluimveehouderij. Ook werd tijdens de workshop aangegeven dat het lastig is om met een kippenkar te starten en dat er volgens de deelnemers net zoveel regels gelden als je 500 of 50.000 leghennen houdt op je bedrijf. [Caring Farmers pleit ervoor](#) dat de kleinschalige mobiele pluimveehouderij als een aparte duurzame en innovatieve tak wordt beschouwd met bijgaande passende regelgeving. In gesprekken geeft Caring Farmers aan dat ze denken aan bedrijven tot 1000 dieren voor alle regelgeving.

Figuur 5.1

Voorbeeld van een mobiel kippenhok. Foto afkomstig van de website van [Het Groene Woud](#)

In dit hoofdstuk wordt ingezoomd op een aantal regels en belemmeringen waarmee een agrariër rekening moet houden als die een beperkt aantal kippen in een kippenkar wil huisvesten. Zo moet

een veehouder de dieren laten registreren, vergunningen aanvragen, monsters laten nemen in het kader van diergezondheid en dierrechten aanschaffen. Ook wordt getoond dat bij verschillende wet- en regelgeving (o.a. mestwetgeving, de Wet Dieren en de Omgevingswet) verschillende minimale dieren aantallen gelden. Voor het houden van andere diersoorten zijn dit type regels vergelijkbaar.

5.2 Registreren

Als iemand 250 legkippen of meer houdt, dan zijn de houders verplicht om de dieren en de veehouderijlocatie vanwege het 'Besluit houders van dieren' te laten registreren bij [Avined](#). Dit wordt I&R genoemd (Identificatie en Registratie). Ook moet daar de aan- en afvoer van dieren worden gemeld. De identificatie en registratie is belangrijk omdat de overheid snel moet kunnen handelen bij een dierziekte met gevaar voor de volksgezondheid. Avined geeft de gegevens door aan RVO.

De grens van 250 dieren wordt vaak gezien als grens tussen [hobbymatige](#) en bedrijfsmatige pluimveehouderij. Vaak houden leden van Caring Farmers dan ook maximaal 249 kippen, zodat ze zich niet verplicht hoeven te laten registreren en omdat andere regelgeving dan ook niet van toepassing is. De vraag kan gesteld worden of er bij dit soort aantallen er nog wel sprake is van een hobbymatige houderij. Avined vindt het belangrijk dat deze dieren wel geregistreerd worden om risico's op het gebied van voedselveiligheid, diergezondheid en ziektepreventie beter af te dekken (Scharenborg 2021).

Avined brengt kosten in rekening voor deze I&R registratie. In 2024 was voor legpluimveebedrijven het tarief €145,- en voor kleinschalige pluimveehouderij €50,- (tot 2.000 kippen).

Daarnaast laat Avined ieder jaar onderzoek uitvoeren en stelt daarvoor een [onderzoeks- en innovatieagenda](#) op. De onderzoekbijdrage is jaarlijks €25,- per bedrijf plus een bedrag per kip. Het bedrag per kip is opvallend genoeg afhankelijk van het houderijsysteem en is hoger naarmate de dieren extensiever worden gehouden. Een biologische pluimveehouder betaalt bijna drie keer zoveel per kip dan een pluimveehouder met scharrelkippen.

Overigens is de grens van hobbymatig niet overal in de EU hetzelfde. In België is deze grens gesteld op 200, wat dus betekent dat boeren zich daar eerder moeten laten registreren dan in Nederland.

5.3 Wanneer is een omgevingsvergunning nodig?

Omgevingsvergunning milieu en Natura 2000-activiteit

De kans bestaat dat ondernemers activiteiten uitvoeren die de fysieke leefomgeving kunnen beïnvloeden. In het [Besluit activiteiten leefomgeving \(Bal\)](#) is een lijst met de zogenaamde milieubelastende activiteiten opgenomen. Het houden van een bepaalde hoeveelheid dieren is zo'n activiteit. Voor kippen is er sprake van een milieubelastende activiteit als er meer dan 350 kippen worden gehouden. Als de pluimveehouder van plan is meer dan 350 kippen te houden moet die dat melden bij het bevoegd gezag. Wanneer de pluimveehouder 2.500 stuks pluimvee of meer (tabel 5.1) wil houden, is het aanvragen van een milieuvergunning noodzakelijk. Het melden vergt veel minder administratieve lasten dan het doen van een vergunningsaanvraag. Voor het indienen van een vergunningsaanvraag is in de veehouderij bijna altijd de inhuur van een adviesbureau nodig.

Wanneer er meerdere diersoorten op het bedrijf worden gehouden, wordt per diersoort gekeken of de drempel voor het benodigd zijn voor de milieuvergunning wordt behaald. Deze aantallen hoeven dus niet bij elkaar worden opgeteld. Voor een [omgevingsvergunning Natura 2000-activiteit](#) (natuurvergunning) is er geen duidelijke grens in aantallen vanaf wanneer een vergunning noodzakelijk is. Voor deze vergunning is de afstand tot een Natura 2000-gebied het meest leidend.

Emissiearme stal

Een houder van 1000 kippen (zoals Caring Farmers voorstelt) zal dus een omgevingsrechtelijke

melding moeten doen bij het bevoegd gezag, er is geen vergunning nodig.

Als je meer dan 500 kippen houdt moeten de dieren worden gehouden in een [emissiearm stalsysteem](#). De kippenkar is evenwel geen emissiearm stalsysteem en kan dan daarom bij deze aantallen alleen worden toegepast als het gaat om biologisch gehouden kippen of vrije uitlooppkippen waarvan de uitloop niet meetelt met het leefoppervlak. Voor deze categorieën geldt namelijk een uitzondering (zie ook paragraaf 3.3).

De procedure om de kippenkar te bemeten is duur en lastig. Vaak worden deze kosten door de producent van het stalsysteem betaald. Bij de kippenkar zijn er veel verschillende producenten die de karren bouwen, hierdoor is er niet één producent aan te wijzen die de kosten op zich kan nemen.

Daarnaast kunnen systemen alleen op de bijlage van de omgevingsregeling worden opgenomen wanneer de werkelijk gemeten emissies lager zijn dan de emissiegrenswaarde zoals opgenomen in het Besluit activiteiten leefomgeving (Bal). De vraag is of de werkelijk gemeten emissies vanuit de kippenkar onder deze emissiegrenswaarde blijft.

Wanneer een categorie geïntroduceerd kan worden tot 1.000 kippen is het dus wenselijk dat de grens van 500 dieren, zoals in het Bal staat voor emissiearm bouwen, wordt opgehoogd van 500 naar 1.000.

In België speelt dat voor kippen die gehouden worden in mobiele kippenkarren in agrarisch gebied tot 1.000 dieren geen omgevingsvergunningsplicht geldt. Er zijn wel andere voorwaarden bijvoorbeeld over de maximale duur dat een kar op een bepaalde plek mag staan. In België geldt overigens ook dat pluimvee (uitgezonderd biologisch) vanaf 500 dieren in een emissiearme stal gehouden moet worden. Hoe dat zich verhoudt tot het vergunningsvrij mogen houden van 1000 kippen in een mobiele kippenkar is niet uitgezocht.

Tabel 5.1

Verskillende drempelwaarden per wet- en regelgeving voor aantal legkippen

Wet- en regelgeving	Drempel
Besluit houders van dieren hoofdstuk 5 (registratieplicht)	250
Besluit activiteiten leefomgeving (Bal) milieubelastende activiteit	350
Bal verplichting emissiearm bouwen (excl. bio)	500
Bal omgevingsvergunning milieu verplicht	2.500
Besluit houders van dieren hoofdstuk 2 (huisvesting en verzorging))	350
Regeling houders van dieren onderdelen m.b.t. diergezondheid en zoönosen	250
Diergezondheidsfonds	250
Pluimveerechten	250

5.4 Diervverzorging en diergezondheid

In de Wet dieren zijn voorschriften opgenomen over het houden en verzorgen van dieren en over de diergezondheid. Het [Besluit houders van dieren](#), dat onderdeel is van de Wet dieren schrijft voor, zoals gezegd, dat vanaf 250 stuks pluimvee de dieren geregistreerd moeten worden. Voorschriften over het houden en verzorgen van de dieren gelden niet vanaf 250, maar vanaf 350 leghennen en 500 vleeskuikens. De voorschriften hebben onder andere betrekking op huisvesting, verzorging en reiniging. Voorschriften op de diergezondheid gelden daarentegen weer vanaf 250 stuks pluimvee (zie tabel 3.1).

Deze voorschriften behelzen bijvoorbeeld het opstellen van een bedrijfsgezondheidsplan en bedrijfsbehandelplan en het melden van het gebruik van diergeneesmiddelen. Wanneer er klinische verschijnselen zijn dient een dierenarts te worden geraadpleegd. Hetzelfde geldt voor verhoogde sterfte, verminderde voer- en wateropname en verminderde productie. Avined houdt het antibiotica-

gebruik bij. Voor het antibioticabeleid registreren de dierenartsen antibioticavoorschriften en – leveringen. Dit moet vanaf 250 kippen ([Regeling diergeneesmiddelen](#)). De gegevens worden gebruikt voor analyses om zorgvuldig en correct gebruik van antibiotica te stimuleren en om het gebruik van antibiotica te monitoren. In 2024 bracht [Avined](#) hiervoor €55,- in rekening, kleinschalige pluimveebedrijven met maximaal 2.000 kippen hoeven niet bij te dragen.

5.5 Diergezondheidsfonds

Veehouders dragen bij aan het [Diergezondheidsfonds](#) (DGF). Met dit fonds worden de kosten voor preventie, bewaking (monitoring) en bestrijding van besmettelijke dierziekten betaald. Met dit fonds worden ook de kosten van een ruiming betaald. Pluimveehouders met 250 of meer legkippen betalen mee aan het Diergezondheidsfonds. De bijdrage wordt bepaald op basis van het aantal opgezette stuks pluimvee en de bijdrage verschilt per type houderij. Dit heeft te maken met het zogenaamde risicoprofiel. Een vrije uitloopkip heeft meer risico om ziek te worden dan een kip in een stal. De tarieven worden jaarlijks gepubliceerd in het [Besluit diergezondheid](#). De tarieven voor legpluimvee in 2025 staan in tabel 3.2. De verschillen in tarief tussen de categorieën zijn groot.

Tabel 5.2

Tarieven diergezondheidsfonds voor verschillende pluimvee categorieën (RVO)

Categorie legkip	Tarief per opgezette kip
Kooikippen	0,219508
Scharrelkippen	0,337156
Vrije uitloopkippen	0,539449
Biologische kippen	1,0374
Leghaantjes	0,042897

Monitoring en bemonstering

In Nederland leven we samen met veel mensen en dieren op een klein oppervlak. Daarom is het belangrijk om een systeem te hebben dat nauwkeurig is en altijd de gezondheid van dieren in Nederland in de gaten houdt. De pluimveesector en de overheid hebben samen met Gezondheidsdienst voor Dieren (GD) de diergezondheidsmonitoring opgezet (bron: Avined). Voor een aantal dierziekten en zoönosen geldt een verplichte monitoring. De frequentie en wie de monitoring mag uitvoeren, verschilt. Voor legkippen geldt verplichte monitoring voor ([Avined](#)):

- Zoönotische salmonella's,
- Aviaire Influenza (vogelgriep)
- Mycoplasma gallisepticum
- Newcastle Disease

Monitoring op salmonella moet het meest frequent plaatsvinden. In tabel 5.3 staat weergegeven wanneer en hoeveel monsters er voor legkenbedrijven moeten worden afgenomen.

Tabel 5.3

Frequentie monsternamen legkenbedrijven ([Avined](#))

Leeftijd/ moment van monsternamen	Aantal monsters per stal	Monsternemer
22-26 weken, daarna elke 15 weken	2 paar overschoentjes (en/of veegdoekjes of mest)	Pluimveehouder of NVWA
Max. 21 dagen voor afvoer naar de slacht	2 paar overschoentjes (en/of veegdoekjes of mest)	Dierenarts of dierenartsassistent
1x per jaar (1 stal per bedrijf)	3 paar overschoentjes	Bevoegde autoriteit

Wanneer de monsters zijn genomen dienen deze door een erkend veterinaire laboratorium te worden

onderzocht. Kosten voor het onderzoeken van deze monsters ligt tussen de €3,- en €7,- per monster. Daarbij is het goedkoper om een groter aantal monsters in één keer te laten beoordelen. Eén keer per jaar wordt de monsternamen uitgevoerd door de NVWA. Kosten voor de uitvoer van de monsternamen en het onderzoek door de NVWA liggen rond de €90,- per 5 monsters. De kosten voor de monitoring op andere ziekten zijn:

- Aviaire Influenza: tussen de €4,85 en €5,65 per monster voor serum en €51,00 per pool 1-10 voor een swab.
- Mycoplasma gallisepticum: €6,75 per monster voor serum en €46,85 per pool 1-6 voor een tracheaswab.
- Newcastle disease: per pool (1-6) €52,55.

De betaling voor het monitoringsprogramma wordt (tot een vastgesteld plafond) gedaan vanuit de sectorale bijdrage van het DGF. De bemonstering die de houder zelf (of via eigen dierenarts) doet, betaalt de houder zelf, daar zit het DGF niet tussen ([Convenant diergezondheidsfonds 2025-2029](#)).

De uitkomsten van salmonellaonderzoeken worden geregistreerd. Ook dit wordt verzorgd door Avined. De registratie van de onderzoeken gebeurt namens de pluimveehouders door de erkende laboratoria. De gegevens worden onder andere gebruikt om trends te volgen. Hoe eerder stijgingen van aantallen besmettingen bekend zijn, des te eerder kan daarop worden ingespeeld. En dat is in het belang van de hele sector. In 2024 bracht Avined hiervoor €120,- in rekening per pluimveebedrijf. Kleinschalige pluimveebedrijven (tot 2.000 kippen) hoeven niet bij te dragen.

Monitoring en dus monsternamen is voorgeschreven per stal, niet per dieren aantal. Dus het aantal monsters dat wordt afgenomen in een kippenkar met 250 kippen is gelijk aan het aantal monsters dat wordt afgenomen in een stal van 25.000 dieren. Naar verhouding zijn deze kosten voor kleinschalige pluimveehouders hoger.

Wanneer er een aparte diercategorie zou zijn voor pluimveehouders die tot 1.000 dieren houden (zoals Caring Farmers betoogt), zal onderzocht moeten worden of het veterinair en in het kader van volksgezondheid verantwoord zou zijn om ook voor de monitoring een aparte categorie te introduceren. Avined pleit ervoor dat kleine bedrijven, zoals die met een kippenkar wel aan de regelgeving moet voldoen, maar niet met dussdanige kosten wordt opgescheept dat de bedrijven geen bestaansrecht meer hebben (Scharenborg, 2021). Het is positief dat Avined al werkt met een categorie kleinschalige pluimveebedrijven en daarvoor aparte lagere tarieven rekent. Een groot deel van de wetgeving heeft een Europese grondslag. Dat maakt mogelijke aanpassingen lastiger.

5.6 Pluimveerechten

Wanneer een pluimveehouder meer dan 250 dieren houdt, zullen er voor de dieren productierechten moeten worden aangeschaft. Pluimveerechten zijn productierechten die tot doel hebben de productie van dierlijke mest te beperken. Er zijn vergelijkbare rechtenstelsels voor de varkenshouderij en de rundveehouderij. Een veehouder mag niet meer kippen en kalkoenen houden dan het op het bedrijf rustende pluimveerecht. De aanschaf van pluimveerechten moet bij RVO gemeld worden. Daarvoor rekent RVO €100,- administratiekosten. Pluimveerechten worden op websites zoals Pluimveerechten.nu vaak in grotere aantallen aangeboden, vaak vanaf 2.000 dieren. In enkele gevallen worden er 300 tot 500 rechten aangeboden. Dat kan het mogelijk lastig maken om een kleine hoeveelheid rechten aan te schaffen. De prijs voor deze rechten is afhankelijk van het gebied, en was in mei 2024 rond 17 euro per pluimvee-eenheid (= 1 leggen). Vanaf 2025 wordt er bij de handel in pluimveerechten 13% van de rechten door de overheid afgeroomd. Dit zal tot gevolg hebben dat het aantal stuks pluimvee in de toekomst zal afnemen en waarschijnlijk de prijs van rechten zal toenemen.

5.7 Aanknopingspunten kleinschalige pluimveehouderij

In dit hoofdstuk is gebleken dat wanneer men start met kleinschalige pluimveehouderij men te maken krijgt met veel verschillende wet- en regelgeving. In dit hoofdstuk werd ingegaan op de Omgevingswet, de Wet dieren en de meststoffenwet (pluimveerechten). Er zijn een aantal aanknopingspunten die verder onderzocht kunnen worden om het voeren van een kleinschalige pluimveehouderij te vergemakkelijken:

- Onderzoek de mogelijkheden om de grens van emissiearme huisvesting te verhogen van 500 naar 1.000 dieren. Er zijn geen emissiearme huisvestingssystemen voor kleinschalige (mobiele) pluimveehouderijen. Het ophogen van deze grens zal mogelijk leiden tot een toename in emissie, echter het totaal aantal dieren dat op deze manier gehuisvest wordt, is zo beperkt dat het waarschijnlijk nauwelijks van invloed is op de totale emissie van de pluimveehouderij, tenzij in de toekomst massaal wordt overgestapt op kleinschalige pluimveehouderij. Overigens kan de invloed van kleinschalige pluimveehouderij nabij een Natura 2000-gebied wel significant zijn.
- We adviseren om met Avined de eventuele mogelijkheden te bespreken om de categorieën zo te definiëren dat het recht doet aan het werkelijke pluimveehouderijsysteem en niet gebaseerd is op keurmerken. De bijdrage voor het diergezondheidsfonds verschilt namelijk per veehouderijmethode/keurmerk. Deze verdeelfactor wordt bepaald door Avined. Opvallend zijn de categorieën vrije uitloop vs. biologisch. De bijdrage voor biologisch is twee keer zo hoog als voor vrije uitloop. Echter, er zijn houders van kippenkarren die soms wel en soms niet biologisch produceren, terwijl het systeem identiek is. Dat is lastig uitlegbaar.
- We adviseren om in gesprek met Avined te gaan om de mogelijkheden te bespreken om de bijdrage per kip alleen te laten variëren op basis van veehouderijmethode/keurmerk als het type onderzoek ook gericht is op deze veehouderijmethoden. Avined hanteert dezelfde categorisering voor de onderzoekbijdragen per bedrijf. De bijdrage per dier is het hoogst voor biologisch gehouden kippen. De reden waarom dit is, is niet duidelijk. Op basis van de onderzoeksagenda 2024 van Avined blijkt niet dat de onderzoeken zich meer richten op extensief gehouden dieren, de focus ligt op de reguliere pluimveehouderij.
- In het kader van uniformiteit is het advies om daar waar mogelijk, een ondergrens te stellen die zowel voor registratie, monitoring, pluimveerechten, diergezondheidsfonds en de Bal geldt. Op basis van tabel 5.1 wordt geconstateerd dat er verschillende drempelaantallen gelden voor wet- en regelgeving.
- De wens van Caring Farmers voor een categorie kleinschaligheid is begrijpelijk. Ook Avined heeft zo'n grens al geïntroduceerd. Het is de vraag of dit voor alle wet- en regelgeving toepasbaar is en of zo'n categorie ook voldoende waarborgen blijft geven voor de volksgezondheid, milieu en natuur. Geadviseerd wordt om eerst te onderzoeken of en zo ja voor welke wetgeving een categorie kleinschaligheid geïmplementeerd kan worden. Dit kan leiden tot minder administratieve lasten. Wel zal tegelijkertijd onderzocht moeten worden of dit tot extra risico leidt voor de volksgezondheid, dierenwelzijn en diergezondheid, milieu en natuur. Ook voor andere diercategorieën zou onderzocht kunnen worden of het wenselijk is een aparte categorie kleinschalig te introduceren. ☒

6. Beschouwing en aanknopingspunten

6.1 Beschouwing

In deze studie werd geconstateerd dat Koplopers belemmeringen ervaren bij het opstarten en doorontwikkelen van hun landbouwbedrijf. Deze belemmeringen worden veroorzaakt door wet- en regelgeving. RVO heeft de belemmeringen van Koplopers, geanalyseerd en concludeert dat 29% gerelateerd is aan administratieve lasten, 29% gerelateerd is aan vestiging en 17% gerelateerd is aan subsidie aanvraag. Wanneer ingezoomd wordt op de administratieve lasten wordt duidelijk dat de kleinschaligheid van deze bedrijven en het generieke beleid (one-size-fits-all) bijdragen aan de hoge administratieve lasten. Bij vestiging blijkt vaak dat de boer geen vergunning krijgt omdat de activiteiten niet passen binnen het omgevingsplan.

De afgelopen jaren kwam uit meerdere onderzoeken naar voren dat wet- regelgeving belemmerend kan werken voor bepaalde groepen agrariërs, zoals de agro-ecologen, biologische boeren en natuurinclusieve boeren. Wat sterk bij deze groepen koplopers speelt, zo blijkt uit gesprekken, is dat ze voor hun gevoel datgene doen wat vanuit de overheid gewenst is, maar dat ze niet verder komen door regelgeving van diezelfde overheid. Ze hadden in plaats van de ervaren tegenwerking juist graag een duwtje in de rug gevoeld.

Om te komen tot een volhoudbaar landbouw- en voedselsysteem zijn verschillende vormen van landbouw nodig (Runhaar, 2025). Koplopers bedrijven nieuwe innovatieve vormen van landbouw(concepten). Wanneer beleidsmakers en uitvoeringsorganisaties dit belang van diversificatie onderschrijven, zal er werk gemaakt moeten worden om de belemmeringen te verminderen. Ervan uitgaande dat diversificatie nodig is en gestimuleerd moet worden, zou gekeken moeten worden of bij het ontwikkelen van nieuwe wet- en regelgeving rekening gehouden kan worden met specifieke doelgroepen. Het huidige generieke beleid biedt daarvoor nu niet voldoende ruimte, mogelijk dat de overstap naar doelsturing meer ruimte biedt. Bij het verbeteren van de dienstverlening van RVO is het belangrijk dat rekening gehouden wordt met de behoeften en (on)mogelijkheden van de verschillende groepen agrariërs. Zo ontstaat een omslag van meer generiek beleid naar een meersporenbeleid. Meersporenbeleid sluit goed aan bij het voornemen uit het regeerakkoord dat iedere boer telt en het pleidooi in de inaugurele rede van Hens Runhaar (2025) voor meer diversiteit.

Aan de hand van de casus mobiele kippenstal is inzichtelijk gemaakt welke wetgeving er zoal komt kijken bij het bedrijfsmatig houden van een kleine hoeveelheid kippen. Door zo specifiek op een praktijkvoorbeeld in te gaan wordt duidelijk wat de feitelijke belemmeringen zijn en dit maakt de aanknopingspunten meer concreet. Zo wordt geconstateerd dat bij verschillende wetten en regelingen die op het boerenerf samenkomen onder andere verschillende ondergrenzen gelden of verschillende definities worden gehanteerd. In deze studie is met name gekeken naar de Omgevingswet, Meststoffenwet, GLB, bepaalde financieringsinstrumenten en de Wet dieren. Om van aanknopingspunten naar concrete aanbevelingen te komen, zouden er meerdere van dit soort casussen uitgewerkt moeten worden.

Uit de studie komen 24 aanknopingspunten naar voren om belemmeringen weg te nemen of te verminderen. Vaak zal eerst verder onderzocht moeten worden wat de precieze juridische reden van de belemmering is om van een algemeen aanknopingspunt tot een scherpe aanbeveling te komen. Uit de aanknopingspunten blijkt wel dat er soms eerst aanpassing van wet- en regelgeving nodig is, voordat de belemmering weggenomen kan worden. Dit zijn vaak tijdrovende trajecten. Met name als het Europese wetgeving betreft. In dat geval is een akkoord van het Europees Parlement en de Europese Raad van landbouwministers vereist. Dat maakt aanpassingen van Europese verordeningen complex. Er zijn ook aanknopingspunten die zonder aanpassing van wet- en regelgeving verder uitgewerkt kunnen worden tot concrete acties.

Dit rapport biedt aanknopingspunten voor RVO, maar zou na verder onderzoek ook kunnen leiden tot aanbevelingen voor beleidsmakers om bijvoorbeeld een meersporenbeleid of maatwerkbenadering mogelijk te maken opdat koplopers minder belemmeringen ervaren. Zo ontstaat er meer perspectief voor de (door)ontwikkeling en groei van de groep koplopers.

De aanknopingspunten staan samengevat in 6.2.

6.2 Aanknopingspunten

In deze studie zijn op verschillende onderwerpen aanknopingspunten benoemd die kunnen bijdragen aan het wegnemen of verminderen van een aantal belemmeringen op het gebied van administratieve lasten, vergunningen, subsidies en kleinschalige veehouderij (mobiele kippenstallen). In deze rapportage wordt over aanknopingspunten gesproken en niet over aanbevelingen, omdat in de meeste gevallen nader onderzoek door RVO nodig is. De aanknopingspunten kunnen een uitstekend startpunt zijn voor gesprek om tot oplossingen van de belemmeringen te komen.

In onderstaande alinea's worden voor een aantal onderwerpen de belangrijkste aanknopingspunten uit de tekst nog eens samengevat. Tot slot staan in tabel 6.1 alle aanknopingspunten uit het rapport kort weergegeven. In de tabel wordt verwezen naar het hoofdstuk waarin het specifieke aanknopingspunt beschreven staat.

Opdracht gerelateerd

Bij het aannemen van nieuwe opdrachten door RVO zou in de toekomst meer gelet kunnen worden op of het voorgenomen instrument ook passend is voor koplopers. Nu kijkt RVO naar uitvoerbaarheid en regeldruk voor de doelgroep in het algemeen. Er wordt nog geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende sporen die nodig zijn voor een toekomstgerichte landbouw. RVO zou dit kunnen opnemen in de opdrachttoets. Ook zou binnen RVO gekeken kunnen worden hoe de uitvoering van regelgeving anders kan worden vormgegeven zodat meer ruimte ontstaat voor maatwerk. Tot slot zou de klanttevredenheid (KTO) anders gemeten kunnen worden rekening houdend met de koplopers.

Ook gedragsonderzoekers zouden mogelijk een bijdrage kunnen leveren in het beter in beeld krijgen van drivers en belemmeringen van bepaalde doelgroepen, om ook op deze manier de dienstverlening te verbeteren.

Subsidies

In dit rapport is geconstateerd dat bij subsidieregelingen vaak gewerkt wordt met minimale subsidie-/investeringsbedragen. Nederland hanteert vaak lagere subsidiepercentages dan de Europese verordeningen mogelijk maken. Hierdoor is relatief veel eigen financiering nodig om voor subsidie in aanmerking te komen. Kleinere bedrijven hebben deze financiële mogelijkheden niet. De opgeworpen drempels maken het voor deze groep boeren dus erg lastig om überhaupt subsidie aan te vragen. Bij investeringssubsidies sluiten de machines en technieken waarvoor subsidie wordt verstrekt, vaak beter aan bij de behoefte van reguliere bedrijven dan van kleine extensieve bedrijven.

Ook bij subsidieregelingen die meer gericht zijn op innovatie, demonstratie en kennisdelen is het voor koplopers lastiger om dit type subsidie daadwerkelijk te ontvangen vanwege de volgende belemmeringen: De administratieve lasten voor het opstellen van een projectplan of -begroting zijn hoog, vaak is de inhuur van een adviseur nodig om de kans te vergroten. De impact die koplopers kunnen maken met een project lijkt voor adviescommissies vaak beperkt ten opzichte van de impact die partijen in de reguliere sectoren kunt maken; koplopers scoren daardoor vaak lager. Om het meersporenbeleid vorm te geven zou de mogelijkheid onderzocht kunnen worden of er een regeling speciaal voor koplopers ontwikkeld kan worden, waarbij ze subsidie zouden kunnen krijgen voor

innovaties, demonstratie en kennisdeling die zich juist richt op kleinschalige natuurinclusieve gemengde bedrijven.

Tot slot, om de eigen financiële bijdrage van kleinere bedrijven te beperken, adviseren we om te onderzoeken of er mogelijkheden zijn om het subsidiepercentage in regelingen af te stemmen op bedrijfsgrootte. De kleinste ondernemingen krijgen dan een hoger subsidiepercentage. De hierboven genoemde punten over het subsidiepalet kunnen resulteren in hogere uitvoeringskosten voor RVO. Zo kan het verlagen of afschaffen van een minimum subsidiebedrag ertoe leiden dat er extra aanvragen beoordeeld moeten worden van geringe (subsidie)omvang. Het is namelijk niet zo dat een aanvraag voor minder subsidie ook leidt tot evenveel of minder werk per aanvraag.

Vergunningen

Naast subsidies zien we dat er ook problemen zijn met het vestigen of het willen doen van bepaalde activiteiten op het bedrijf. We zien met name problemen bij het bouwen van (mobiele) stallen en agroforestry. Activiteiten passen vaak niet in het bestemmingsplan of de impact van de activiteiten op natuur en milieu is moeilijk in te schatten voor bevoegd gezag. In de veehouderij zien we dat de verplichting om emissiearm te bouwen als een obstakel wordt gezien voor met name kleinschalige niet- biologische veehouders. Er zijn geen geschikte erkende systemen voor kleinschalige houderij. Onderzocht zou kunnen worden of de grens om dieren te houden in een emissiearm stalsysteem verhoogd kan worden.

Voor het afgeven van vergunningen is de gemeente of provincie meestal bevoegd gezag. Het is belangrijk dat er binnen de bevoegde gezagen kennis wordt opgebouwd over alternatieve landbouwsystemen. Er is een Netwerk Agrarisch dat wordt georganiseerd door het IPLO en RWS. Het netwerk is voor vergunningverleners en toezichthouders bij omgevingsdiensten, gemeenten en provincies en richt zich met name op emissies. Dit netwerk zou mogelijk gebruikt kunnen worden om meer kennis te delen over “alternatieve landbouwsystemen”. Onderzocht zou kunnen worden of het zinvol is dat RVO of LNV actief deel gaan deelnemen aan deze netwerkbijeenkomsten om signalen over vestigingsproblemen door koplopers te agenderen of andere beleidsmatige input te leveren met betrekking tot de doorontwikkeling van de agrarische sector.

GLB en Inkomenssteun

Binnen het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB) bestaat de mogelijkheid van de kleine boeren regeling (PSF = Payments for Small Farmers). Nederland maakt hier geen gebruik van, maar zou kunnen onderzoeken of dit voor de nieuwe GLB-periode startend in 2028 wel een optie is. Kleine boeren zouden voor deze optie kunnen kiezen en krijgen met deze regeling €1250 inkomenssteun. Deze groep boeren heeft dan met veel minder administratieve lasten te maken. Aanspraak op andere inkomenssteun vervalt.

Informeren van ondernemers

Tijdens dit onderzoek kwam naar voren dat er bijzonder veel verschillende regelingen en instrumenten zijn voor ondernemers. Deze worden door veel verschillende partijen aangeboden. Daarnaast zijn er ook allerlei fondsen beschikbaar voor bepaalde vormen van financiering. Het is voor ondernemers erg lastig om te achterhalen welke specifieke mogelijkheden er beschikbaar zijn. En helemaal om te doorgronden hoe ze zich tot elkaar verhouden. Het is wenselijk om een goed en toegankelijk overzicht van alle financieringsmogelijkheden beschikbaar te stellen aan de landbouwers. RVO, als een van de belangrijkste uitvoerders van deze subsidieregelingen, kan hierin het voortouw nemen. Samen met het ontwikkelen van een goede selectie- of zoekfunctie kan dit ondernemers veel inzicht geven. Er is meer mogelijk dan waar ondernemers weet van hebben. Alleen een verbeterde zoekfunctie zal de toegankelijkheid zeker niet verhelpen, Caring Farmers heeft aangegeven dat een menselijke vraagbaak heel erg gewenst is.

In tabel 6.1 staan de 24 aanknopingspunten uit het rapport opgesomd.

Tabel 6.1

Opsomming van alle aanknopingspunten uit het rapport 'Iedere boer telt'. In de tabel staat een verwijzing naar het hoofdstuk waar het aanknopingspunt uitvoeriger wordt beschreven

Nr	Aanknopingspunt	Onderwerp	Hoofdstuk
1	Verken hoe tot een goede indeling en definiëring van doelgroepen gekomen kan worden en of certificering hierbij een rol kan spelen. Dit is nodig om eventueel tot een meersporenbeleid te komen.	Uitvoering en handhaving	2.3
2	Verken om bij de GO inzicht te krijgen in de invultijd per doelgroep. Eventueel kan dit ook aan de hand van een aantal testgevallen/ fictieve bedrijven.	Dienstverlening	2.3
3	Verken de mogelijkheden of het KTO bepaald kan worden op basis van de tevredenheid van verschillende doelgroepen.	Dienstverlening	2.3
4	Maak gebruik van gedragsonderzoek om drivers en belemmeringen van diverse doelgroepen in beeld te krijgen. Dit geeft tevens inzicht in de doenbaarheid.	Dienstverlening	
5	Onderzoek de mogelijkheden om bij introductie van nieuwe wet- en regelgeving te bepalen of deze passend is voor koplopers en of meersporenbeleid toepasbaar is.	Uitvoering en handhaving	2.3
6	Onderzoek aan de hand van een duidelijk omschreven doelgroep zoals BD-boeren of het certificaat gebruikt kan worden voor doelsturing om aan te tonen dat ze al aan de wet- en regelgeving voldoen. Deze kennis kan gebruikt worden voor eventuele implementatie van meersporenbeleid.	Uitvoering en handhaving	2.3
7	Stimuleer via subsidies en/of onderzoek het inzicht in emissies van open stalsystemen. Dit inzicht helpt bevoegde gezagen bij het beoordelen van een vergunningsaanvraag.	Vergunningen en subsidies	3.4
8	Overweeg als uitvoering en beleid om deel te nemen aan het Netwerk Agrarisch (georganiseerd door het IPLO en RWS) om signalen over vestigingsproblemen door koplopers te agenderen, of andere beleidsmatige input te leveren met betrekking tot de doorontwikkeling van de agrarische sector.	Vergunningen	3.4
9	Zorg dat voorschotten worden betaald voordat de begunstigde de kosten moet betalen.	Investeringsubsidies	4.2.5
10	Verruim de investeringstabellen. Bij de selectie van technieken zou voldoende aandacht moeten zijn voor agrariërs die niet binnen het reguliere sectorale systeem produceren.	Investeringsubsidies	4.2.5
11	Beperk de nationale inperking van Verordening (EU) 2021/2115, door de maximale subsidiepercentages uit de verordening te hanteren, geen of lagere drempelbedragen te hanteren en waar mogelijk 2 ^e handsgoederen toe te staan.	Subsidies	4.2.5
12	Onderzoek de mogelijkheden om het subsidiepercentage in regelingen meer af te stemmen op bedrijfsgrootte, zodat de kleinste bedrijven een hoger subsidiepercentage ontvangen.	Subsidies	4.2.5
13	Onderzoek de mogelijkheid om bij de volgende GLB periode de EU-steun voor kleine landbouwbedrijven (PSF) te introduceren.	GLB grondgebonden	4.3
14	Betaal bij de GLB de directe betalingen ook uit als het uit te betalen brutobedrag lager dan € 500,- is.	GLB grondgebonden	4.3
15	Onderzoek de mogelijkheden zowel binnen als buiten het GLB voor een regeling meer gericht op koplopers.	Projectsubsidies	4.3 & 4.4.3.
16	Onderzoek bij tenderregelingen (projectsubsidies) of de rangschikkingscriteria voldoende rekening houden met de koplopers.	Projectsubsidies	4. 4.3
17	Onderzoek de ruimte voor adviescommissies om de criteria (binnen de geschetste juridische kaders) anders te interpreteren, zodat ook projecten waarvan de impact in eerste instantie beperkt lijkt omdat	Projectsubsidies	4.4.3

	er bijvoorbeeld geen grote bekende partijen deelnemen een grotere kans maken dan nu, met een andere bril beoordeeld worden.		
18	Stel waar mogelijk bepaalde regelingen meerdere keren per jaar open.	Subsidies	4.5
19	Geef als RVO meer inzicht in de beschikbare financieringsmogelijkheden van de overheid en andere fondsen, zoals het Barth Misset Fonds.	Dienstverlening	4.5
20	Bundel als Caring Farmers zijnde de krachten met andere organisaties voor koplopers zoals Wij.land.	Samenwerken	4.5
21	Onderzoek de mogelijkheden om de grens van emissiearme huisvesting te verhogen van 500 naar 1.000 stuks pluimvee.	Vergunningen en pluimvee	5.7
22	Ga in gesprek met Avined over het idee om de categorieën zo te definiëren dat het recht doet aan het werkelijke pluimveehouderijsysteem. Bespreek ook de mogelijkheden om de bijdrage per kip alleen te laten variëren op basis van veehouderijmethode/keurmerk als het type onderzoek ook gericht is op deze veehouderijmethoden.	Pluimvee	5.7
23	Stel waar mogelijk, één ondergrens in die voor registratie, monitoring, pluimveerechten, diergezondheidsfonds en de Bal geldt.	Pluimvee	5.7
24	Onderzoek de mogelijkheden of en zo ja in welke wetgeving een categorie kleinschalig per relevante diercategorie geïmplementeerd kan worden. Daarbij zal tegelijkertijd onderzocht moeten worden of dit tot extra risico leidt voor de volksgezondheid, dierenwelzijn en diergezondheid, milieu en natuur.	Kleinschalige veehouderij	5.7

Bijlage 1: Remmende wet- en regelgeving en financiering volgens Caring Farmers

Knelpunten, remmende wet- en regelgeving en financiering bij het Koplopersplan Caring Farmers naar een Dierwaardige Veehouderij

Versie 28 november 2023

De huidige kaders van wet- en regelgeving werken boeren die pionieren met duurzame werkwijzen tegen. Dat komt doordat veel van de wet- en regelgeving – veelal impliciet – is gebaseerd op hardnekkige aannames over wat een ‘goed’ boerenbedrijf is, en hoe deze zou moeten functioneren. Een ‘goed’ bedrijf groeit in schaal, schakelt natuurlijke invloeden zoveel mogelijk uit, vertrouwt op inzet van externe technische middelen en andere externe hulpbronnen en gebruikt een gelimiteerde set cijfers (geld en productie/output) om de waarde van een bedrijf te bepalen. Aan deze ‘gouden bedrijfsstandaard’ die ten grondslag ligt aan juridische kaders kleven twee grote nadelen: door de grote en aanhoudende specialisatie binnen de landbouw en de eveneens toenemende maatschappelijke eisen die aan die standaard gesteld zijn gaan worden, is het juridisch kader opgedeeld in dermate veel deelgebieden en sub-bepalingen, dat niemand meer een volledig overzicht heeft. Dit zou op zich al pleiten voor een radicale versimpeling van de juridische en financiële kaders. Maar een belangrijker nadeel is dat de genoemde standaard niet volhoudbaar is: het creëert een te grote belasting op dierenwelzijn, natuur, leefmilieu en klimaat.

Doordat wet- en regelgeving en allerhande (ook private) financieringsinstrumenten een niet- duurzame standaard als referentie hebben, nemen ze onnodig veel energie weg bij ondernemers die andere, wél duurzame agro-ecologische bedrijfspraktijken ontwikkelen.

Daardoor staat het huidige beleid ook zichzelf in de weg: duurzaamheidsdoelen worden niet gehaald doordat de eigen juridische kaders en onderliggende standaard dat verhinderen.

Ondernemers die (willen) werken aan duurzame bedrijfspraktijken geven aan dat zij kaders en standaarden nodig hebben die strak, integraal en duidelijk zijn op het doel, maar flexibel in de middelen om pionierende boeren de ruimte te bieden. Door aan de slag te gaan in de praktijk kunnen duurzaamheid-standaarden zich ook door ontwikkelen.

Er is nog veel pionierswerk nodig, niet alleen voor ondernemers: ook voor de overheid. De eerste belangrijke klap is om huidige hobbels op weg naar verduurzaming weg te nemen. De onderstaande inventarisatie staat weliswaar vol met averechtse sturing van wet- en regelgeving, maar is niet volledig. Wij hopen in gesprekken tussen LNV en koploperboeren volledig te maken. Ten tweede zijn overgangskaders van belang:

doelsturende regelingen die sturen op tussendoelen, in plaats van de onwrikbare einddoelen en nog onvoldoende robuuste standaarden.

Het einddoel is wat ons betreft helder. Een dierwaardige kringlooplandbouw is een dierhouderij systeem wat zich aanpast aan het natuurlijk gedrag van een dier. Het opereert regionaal en voert geen veevoer aan uit verre oorden. De visie van Caring Farmers sluit aan bij de visie Rerooting the Dutch Food System van WUR professor de Boer waarin het houden van dieren geen hoofddoel meer is, maar een manier om plantaardige reststromen die na optimale benutting voor menselijke consumptie nog over zijn, om te zetten in hoogwaardig eiwit. Met andere woorden: het dier krijgt een actieve rol en kan naast het produceren van melk of eieren ook helpen met bodembeheer.

Ook als ons einddoel voor velen nu nog te ver is, is het belangrijk om regelgeving aan te passen om te sturen richting een dierwaardige veehouderij.

Dit overzicht komt uit een inventarisatie en enquête onder 350 Caring Farmers: zij geven aan dat regels omtrent bestemmingsplannen, vergunningen en afwezigheid van financiering hetgeen is waar ze het meest last van hebben in hun huidige bedrijfsvoering. Daarna volgen hygiëne en crisisregels, waarna administratie, kosten en controleinstanties. Als laatste volgen verzekeringen, afzet en handel.

Dit is gebaseerd op waar men nú het meest last van heeft. Op de vraag wat men nodig heeft om door te ontwikkelen worden afzet, keten en handelen mogelijkheden benadrukt.

Inhoud

Algemeen wet- en regelgeving.....	3
Bestemmingsplannen.	3
Vergunningen.	4
Financiële middelen.....	7
Hygiëne en gezondheidseisen.	8
Controlerende instanties.	9
Administratieve lasten.....	10
Kosten.	12
Afzet en handel	12

Algemeen wet- en regelgeving

De kaders van wet- en regelgeving zijn onvoldoende sturend op duurzame, natuurinclusieve kringlooplandbouw. Dat is het onmiskenbare signaal dat ondernemers geven die duurzaam willen werken. Deze pionierende bedrijven geven aan dat zij wet- en regelgeving en beleid (inclusief uitvoering) frustrerend vinden omdat deze hen niet helpt of zelfs hindert bij het verder verduurzamen van hun bedrijf. Daardoor worden niet alleen hun eigen ondernemersdoelen gedwarsboemd, maar paradoxaal genoeg ook de doelen van diezelfde overheid. Dat veel van deze klachten en zorgen komen van relatief kleinschalige, en relatief extensieve bedrijven met niettemin meerdere bedrijfstakken, is niet voor niets: de huidige

wet- en regelgeving is sterk gericht op een specifieke bedrijfsstandaard: het intensieve, grootschalige en gespecialiseerde bedrijf. Door de oriëntatie op deze standaard kunnen bedrijven die hier niet aan voldoen niet opstarten, uitbreiden, verder extensiveren of in een gedoogconstructie belanden in afwezigheid van een besluit.

Bestemmingsplannen.

Bestemmingsplannen gaan in de regel uit van intensieve landbouwbedrijven, gespecialiseerd op één tak. Terwijl biologische en/of natuurinclusieve kringloopbedrijven vaak uit méérdere takken bestaan en dit tevens ook een veel kleiner aantal dieren betreft. Een aantal voorbeelden:

1. Aanneمة dat elk startend bedrijf een intensieve dierhouderij zal worden: Start van kleinschalige bedrijven wordt afgewezen op basis van uitstootberekeningen en dieraantallen van de intensieve veehouderij. Een varkenshouder die is gestart met een kleinschalige houderij, waarvoor 2000 intensief gehouden varkens en 120 intensief gehouden koeien zijn verdwenen, krijgt geen uitsluitel omdat in het bestemmingsplan varkenshouderijen met bijbehorend aantal dieren en uitstoot, niet passend worden bevonden. Dit is een besluit op basis van aan aanneمة; dat alle startende varkenshouderij intensieve stallen zijn of van lieverlee (weer) worden. Na verzoek tot heroverweging wordt de boer van het kastje naar de muur gestuurd. Betreffende (buiten)varkenshouder heeft nog steeds geen uitsluitel.

2. Bouwwerken: Mobiele kippenhokken vallen in dezelfde categorie als andere (grote) bouwwerken waardoor deze worden afgewezen. Mobiele kippenhokken zijn echter klein (circa 50-150 kippen per caravan, tot maximaal 249 kippen totaal) en verplaatsbaar. Hiermee wordt geen rekening gehouden in de bestemmingsplannen waardoor deze aanvragen worden afgewezen of waardoor boeren in een kwetsbare gedoogconstructie terechtkomen indien ze een kippenkar op hun land hebben.

3. Neventakken: Het toevoegen van een neventak blijkt lastig. Indien je een melkveehouderij hebt is de bestemming grasland en is er weinig ruimte voor andere neventakken zoals een groentetuin of kippenkar, wat juist goed zou helpen om kringlopen op het bedrijf te sluiten. Verzoeken voor groentetuinen bij een al bestaande (melk)veehouderij worden om deze reden afgewezen. Het idee van neventakken is tevens gestoeld op een perverse standaardisering: het idee dat een bedrijf getypeerd wordt door hoofdzakelijk één tak waar de kaders zich op kunnen richten, met een aantal kleinere takken erbij. Voor een bedrijf dat zich continue ontwikkelt richting een sluitende kringloop en extensief boeren is het niet tot lastig te onderscheid van hoofd- of neventak is. Het is zodoende niet zinvol om in die termen wet- en regelgeving op te stellen.

4. Agroforestry: Vergelijkbaar als bij neventakken is het toepassen van (tijdelijke) agroforestry uitdagend. Telers die bijvoorbeeld noten of fruitbomen willen planten lopen er tegenaan dat de provincie op basis van hun omgevingsvisie vindt dat dit niet past in het landschap. Door de het huidige landschap en context leidend te maken voor toekomstige keuzes worden toekomstige oplossingsrichtingen uitgesloten. In de argumentatie wordt het 'behouden' van huidige landschap aangedragen, terwijl Nederland in het verleden juist vele kilometers meer hagen, heggen en bossages kende in agrarische gebieden. Het behouden van biodiversiteit moet leidend worden, om vervolgens te bepalen hoe het landschap eruit ziet wanneer je natuurinclusieve landbouw de ruimte geeft.

Vergunningen.

O.a. op basis van de bestemmingsplannen worden vergunningen wel of niet vrijgegeven. Kleinschalige, extensieve veehouderijen geven aan dat zij geen vergunning kunnen krijgen dan wel dat de aanpassingen die zij willen doen niet passen in bestaande vergunningen wat tot onzekere situaties leidt, en dat het vergunningstraject administratief en financieel erg zwaar is – omdat er informatie en berekeningen worden gevraagd die vooral relevant is voor intensieve bedrijven. Een aantal voorbeelden;

1. Geen vergunningen voor kleinschalige veehouderijen. Kleinschalige veehouderijen die starten stuiten vaak op een veelal uit onbegrip voortkomende willekeur bij ambtenaren. In één casus werd de aanvraag van een kleinschalige veehouderij van buitenvarken afgewezen omdat de ambtenaar 200 varkens 'te groot' achtte. De betreffende ambtenaar wist hun niet te plaatsen omdat ze niet écht hobby-boeren waren, maar ook geen stal van duizenden varkens. Ze pasten niet in het standaardmodel en de ambtenaar beschikte niet over de kennis om in deze uitzonderingen wel overwogen beslissingen te nemen, aldus de boer. Ambtenaren die wél voortvarende tegenover de kleinschalige veehouderij staat wordt gedwongen geitenpaadjes te vinden in het gestandaardiseerde model dat gestoeld is op de alsmaar intensiverende veehouderij.

Deze boer draagt bij aan overheidsdoelen door precies te doen wat de natuur en maatschappij nodig hebben: tegenover deze 200 buitenvarkens verdwijnen er 2000 intensief gehouden varkens op een andere locatie; een reductie van 90%. Daar bovenop hebben ze de rechten van de buurman opgekocht, waar 120 intensieve melkkoeien voor verdwijnen. Op het nieuwe natuurinclusieve bedrijf leggen ze natuur aan; singels, boomgaard, een voedselbos en wel 20 hectare aan natuurinclusieve akkerranden waar ze niet ploegen, spuiten en enkel ruige stalmest voor gebruiken. De oude intensieve varkensstallen worden gesloopt. Desondanks geeft de boer aan: "voor de gemeente is het nooit genoeg, ze blijven met meer vragen komen en geven geen uitsluitel".

Anderhalf jaar geleden zijn in opdracht van de gemeente onderzoeken uitgevoerd over de invloed op de natuur (het slopen van de oude stal, en het aanleggen van een nieuwe stal voor buitenvarkens op het nieuwe perceel), de bodem (bodemvervuiling onderzoek), en archeologische onderzoeken. Voor vergunningstrajecten wordt om recent onderzoek gevraagd. De onderzoeken staan daarmee op het punt te verlopen, en uitsluitel is er nog niet. De boer loopt het risico deze nóg een keer te moeten uitvoeren omdat het vergunningstraject zo lang loopt. Deze onderzoeken kosten geld. Daar bovenop komen de kosten voor de adviesbureaus voor de Aeries berekeningen, die al 3 keer zijn uitgevoerd door aanhoudende vragen en gebrek aan uitsluitel. De boer is 15.000 euro aan kosten verder en weet nog steeds niet of ze verder kan.

2. Geen gemengde, extensieve veehouderijen in het bestemmingsplan: Tijdens de opstartfase van een herenboerderij zijn vele gesprekken gevoerd met de gemeente over de mogelijkheden tot het houden van dieren. Ondanks dat de gemeente enthousiast is over de herenboerderij en ze graag wil helpen is de uitkomst momenteel dat het houden van dieren vergunning-technisch niet is toegestaan. Het issue van de Limburgse provinciale verordening inzake (intensieve) veehouderij. Dit kader wordt dan ook altijd in het bestemmingsplan beschreven. De gemeente heeft hierin verder geen mandaat en moet deze verordening gewoon toepassen. Overigens is de provincie Limburg wel bezig of heeft wellicht deze verordening inmiddels aangepast, om ruimte te bieden aan initiatieven zoals Herenboeren. Na 3 jaar lijkt de verordening in Limburg aangepast te zijn.

3. Extensieve kippenhouderij wordt als sector klein gehouden. In Nederland is er een hobbygrens van 249 stuks pluimvee. Zodoende houden veel kleinschalige pluimveehouders met kipcaravans ook maar 249 kippen. Deze grens is arbitrair en staat de doorontwikkeling van extensieve bedrijven in de weg. De vraag van vele kippenhouders is om deze grens om 1000 kippen te zetten. In het buitenland Duitsland en België zijn er veel kleinschalige pluimveehouders die 1.000 a 2.000 legkippen hebben en hier hun boterham mee verdienen. Dit is nog steeds een klein aantal vergeleken met 100.000 a 150.000 legkippen op een gangbaar bedrijf. In Nederland is het eigenlijk niet mogelijk om meer dan 249 stuks pluimvee te houden in een mobiele kippenkar. Dit komt

ook omdat bijv. de kippenkar geen vaste stankcirkel heeft doordat de kar niet op een vaste plaats staat. Deze wordt immers iedere week een stukje verplaatst.

4. Roulatie van dieren is niet altijd mogelijk omdat er in de activiteitenmelding en ontheffing WNB gemeld is waar de dieren lopen. Op die manier is vastgelegd waar de dieren gehouden worden en is er geen afwijking mogelijk. Echter bij extensieve bedrijven lopen dieren juist vaak vrij, op grote arealen.

5. RAV-code voor stalvergunningen doet geen recht aan extensieve bedrijven. Voordat vergunningen afgegeven worden moet een stal een RAV-code hebben. Aan deze code zijn emissiefactoren gekoppeld. De systematiek van de RAV pakt slecht uit voor extensieve sectoren, met name bij kippen en varkens. Deze systematiek is namelijk gestoeld op het doorrekenen van 4 identieke stallen binnen dezelfde sector waartussen wordt vergeleken. De eisen aan het doormeten van desbetreffende stallen zijn enkel toepasbaar bij dichte stallen. Biologische en natuurinclusieve boeren hebben vaak open stallen, en zodoende geen RAV- code. Daardoor wordt er met generieke waarden gerekend die zeer nadelig zijn, en geen recht doen aan de lage uitstoot van deze boeren. Dit komt voornamelijk door 3 elementen:

a. Deze stallen kunnen in de overtuiging van wetenschappers niet doorgemeten worden, want de stal is open en dus zijn er geen 'betrouwbare' methoden om dit te doen. Betrouwbaarheid in deze onderzoeken wordt niet bepaald door methode-eigen kwaliteiten, maar door institutionele kenmerken (afspraken), over wat betrouwbaar is of niet. Met andere woorden, zij missen de standaarden om met open stallen te kunnen rekenen.

b. Er zijn geen 2 identieke varkensstallen in de biologische sector. Dit is kenmerkend voor pionierende natuurinclusieve bedrijven; deze passen zich aan op basis van hun omgeving, zodoende ziet een pionierend, natuurinclusief bedrijf in Zuid Holland er anders uit dan op de Veluwe. En ook daarbinnen zal men geen eenheidsworst aantreffen.

c. Het financieren van deze onderzoeken moet gebeuren door het bedrijfsleven zelf. Dit zou betekenen dat een individuele varkenshouder voor zijn nieuwe stal dit onderzoek, bovenop de investering van de stal, moet bekostigen. Dit is al snel een extra 150.000 euro.

6. Extensieve en/of biologische boeren moeten rekenen met modellen en cijfers die gestoeld zijn op een bedrijfsstandaard die niet duurzaam is.

In alle gevallen waarvoor een boer een vergunning voor de Omgevingswet nodig heeft, dient de boer ook een AERIUS-berekening aan te leveren. In een AERIUS berekening kan een boer maximaal 720 uur weidegang invoeren. Een biologische boer weidt al snel 2500 tot 3500 uur. Wat ook niet wordt meegenomen is: de lagere eiwit-gift, wel of niet toepassen van kunstmest, lokale oorsprong van de eiwitbron. Doordat er gerekend

wordt met de kengetallen voortkomende uit intensieve bedrijfsstandaarden levert dit vaak zo'n 50% fictieve stikstof op voor biologische, biologisch-dynamische en extensieve melkveehouderijen.

Een apart vergunningstraject voor extensieve veehouderijen is geboden. Inclusief het rekening houden met extensieve, gemengde, bedrijven in het bestemmingsplan.

Financiële middelen.

Kleinschalige boeren grijpen vaak mis op openbare subsidies en financiering. Niet alleen van banken als de Rabobank, maar ook van de overheid.

1. Ondernemingsplannen passen nooit in het plaatje van een 'goed' ondernemingsplan.
2. Een aanvraag is vaak lang en ingewikkeld een pionierende, natuurinclusieve en/of extensieve boer werkt vaak alleen en kan geen adviesbureau inhuren om een plan te schrijven en de hele procedure voor geld te doorlopen.
3. Een aanvraag voor een kleinschalig bedrijf kan om heel kleine bedragen gaan die evenwel te laag zijn voor de minimum-drempels was financieringsmogelijkheden soms mee beginnen, terwijl.
4. JOLA subsidie (maar ook anderen) zijn altijd voor robotisering en technische innovaties (op intensieve bedrijven), maar worden niet toegekend aan kippenwagens, stalverruiming om hoorns bij de koe te laten, kavelpaden om langer te weiden (en andere agro-ecologische innovaties).
5. Er wordt niet meegedacht met de pionierende boeren en daarom worden er voor veel problemen waar zij tegenaanlopen ook geen subsidies opgesteld. Bijvoorbeeld; een boer die piekbelaster is van NH3 ventileert zijn stal op natuurlijke wijze in plaats van op de mechanische manier. Hij wil aanpassingen doen om de uitstoot te verminderen maar daar zijn geen subsidies voor omdat deze alleen betrekking kunnen hebben op filters (lees 'luchtwassers') die horen bijmechanische ventilatie.
6. Kennisdeling tussen boeren valt buiten subsidies. Natuurinclusieve boeren worden tegelijkertijd, door dezelfde overheid en partijen op het schild wordt gehesen als goed voorbeeld. Hen wordt regelmatig gevraagd om kosteloos bij te dragen aan kennis, het bedrijf open te stellen, of bij te dragen aan een bijeenkomst. In subsidies voor kennisdeling worden juist de uren voor kennisoverdracht van boeren niet subsidiabel bevonden.

We stellen voor een aparte subsidiepot te hebben voor kleinschalige, dierwaardige en ecologische innovaties en aanpassingen, en in huidige subsidies ook ecologische en dierwaardige innovaties als mogelijk subsidiabele aanpassing op te nemen. In subsidies

en in activiteiten en evenementen van de overheid moeten pionierende boeren gecompenseerd worden voor het uitdragen en delen van hun kennis.

Hygiëne en gezondheidseisen.

Kleinschalige en extensieve bedrijven moeten hun stallen inrichten, schoonhouden en hun dieren verzorgen en enten volgens aannames en risico's gebaseerd op een bedrijfsstandaard die niet duurzaam is en verder stuurt op intensivering.

1. Staleisen. Stallen moeten volgens een vast stramien worden gereinigd (met formaline). Ook als dieren daar in die periode niet in hebben gestaan. Deze sterilisatie van de stalruimte verwijdert tevens de (goede) bacteriën die men juist wil behouden (voor het creëren van goede stalmest).
2. Metingen diergezondheid. De metingen tellen zwaarder voor extensieve dan voor intensieve bedrijven. Bijvoorbeeld Koedata deelt punten toe aan koegezondheid op basis van percentages van het geheel. Stel: een intensieve boer heeft 100 koeien

(100%), dan is 1 zieke koe 1% aftrek. Bij een extensieve boer met 20 koeien is een zieke of overleden koe 5% aftrek. In dezelfde casus is twee zieke koeien al het verschil tussen 2% of 10%, 5 overleden of zieke koeien het verschil tussen 5% of 25%. Een intensieve houderij zou melk hetzelfde aantal zieke of dode koeien mogen blijven leveren, en een extensieve houderij niet.

3. Oormerken. Oormerken per dier zijn verplicht, dat is goed op te merken en te her-oormerken in de stal. Maar bij extensieve bedrijven waar dieren (semi-)permanent buiten lopen raakt er geregeld een oormerk los, wat lange tijd niet wordt opgemerkt omdat de kudde buiten loopt.

Crisissituaties (epidemieën en brand).

Veel duurzame pioniers moeten crisismaatregelen volgen die niet passen bij hun bedrijf en daardoor averechts effecten hebben.

1. Ophokplicht van kippen t.t.v. vogelgriep wordt door kleinschalige kippenhouders die buitenkippen hebt als uiterst schadelijk ervaren. Terwijl de epidemiologie anders is. Ze pleiten voor een ophoging van 250 naar 1000 kippen die buiten de ophokplicht vallen, en kunnen werken met een afschermplicht. Zie ook de bijlage kippen.
2. Ophokplicht voor varkens: Een kleinschalige varkenshouderij waarschuwt voor ontwikkelingen wat betreft de Afrikaanse varkenspest. Zij noemen de regels nu werkbaar (dubbel hekwerk, reinigingsplaats). Door de POV wordt echter aangestuurd op strengere regels, die bij uitstek passend en nodig zijn voor grootschalige, intensieve bedrijven, maar passend noch nodig voor andere. Veel buitenvarkensbedrijven hebben hun dieren van beer (dekking/sperma) tot vleesvarken; alles op eigen erf. Dat maakt het

besmettingsrisico zeer klein. In het geval van een van de buitenvarkenshouder: de dieren komen alleen hun laatste vijf minuten op de openbare weg: naar het lokale slachthuis hier 1 dorp verderop. Hier is dus geen enkel besmettingsrisico.

3. Brandveiligheid. Dieren die vaak buiten komen en vrije uitloop van binnen naar buiten hebben weten de vluchtroute. Dit helpt met het evacueren van de dieren. Koeien overleven om deze reden nog wel eens een stalbrand, maar varkens en kippen nooit. Enige uitzondering daarop is een brand in een biologisch varkensbedrijf waarbij alle dieren ook de weg naar buiten wisten te vinden. Caring Farmers wil strengere regels voor brandveiligheid in stallen, die hand in hand gaan met een dierwaardige stal en natuurlijk gedrag: goede elektrische installaties en focus op vluchtroutes omdat een brand nooit 100% valt te voorkomen.

Controlerende instanties.

Duurzaamheidspioniers geven aan vaak op onbegrip en wantrouwen te stuiten van controlerende instanties zoals het NVWA, maar ook QLIP en Koedata. De welzijns- en hygiëne-eisen zijn gebaseerd op de aanname of verwachting dat dieren leven in een standaard (intensief) veehouderijsysteem.

1. Hygiëne en gezondheidseisen. Controle instanties zijn gewend om op een bedrijf op hygiëne en gezondheid te controleren aan de hand van criteria die gestoeld zijn op risico's van de grootschalige intensieve veehouderij. Denk bijvoorbeeld aan hygiënesluizen en een scheiding tussen "schone" en "vuile" ruimtes, terwijl een extensief bedrijf waar dieren vrij van binnen naar buiten kunnen lopen geen scheiding te maken valt. Maar ook entingen, oormerken en hoe vaak een stal gereinigd moet worden verschillen tussen intensieve en extensieve bedrijven.

2. Ophokplicht. In (veel) extensieve houderij systemen leven dieren grotendeels buiten. Dit verhoogt hun welzijn, vermindert de uitstoot van ammoniak en nog een hele reeks andere positieve voordelen voor dier en natuur. Deze dieren zijn niet gewend om op een klein oppervlak binnen te staan. Deze binnenruimte wordt tevens vaak kritisch bekeken door de ogen van iemand die een intensief veehouderij systeem als standaard hanteert. Zo zijn kipcaravans niet gemaakt als voltijdsleefruimte en ook in tijden van Q-koorts hebben geiten het moeilijk. Terwijl epidemiologie bij extensieve bedrijven anders werkt. Zie ook hygiëne en gezondheidseisen.

3. Bouwwerken. Controlerende instanties hebben een kippenkar uit de weide verwijderd bij een boer omdat het bouwwerk in een gedoogsituatie was beland. Zie bestemmingsplan en vergunningen.

Een aantal kleinschalige bedrijven geven aan nooit te zijn gecontroleerd, omdat ze expres onder hobby-matige getallen zijn gebleven, zoals 250 kippen. Andere bedrijven, onder én boven hobby-matige getallen geven aan controles te krijgen op verzoek bij omwonende intensieve boeren die de NVWA bellen of Friesland Campina die de NVWA

belt. Of omdat in een extensief bedrijf een aantal koeien ziek worden, wat procentueel gelijk een groot aandeel is van de totale kudde, waardoor ze sneller in de attentiehoek belanden (zie koe data). Hun specifieke situatie wordt vaak niet meegenomen in de beoordelingen. Een boer noemt het “met wantrouwen worden benaderd”. Dit laat een vicieuze cirkel zien; doordat men niet past in de huidige standaard wordt met vaker gecontroleerd, maar dit verandert niets aan het onderliggende probleem dat de huidige standaarden niet passend zijn voor pionierende en kleinschalige boeren. Dit creëert frictie tussen boer en controle-instantie.

Administratieve lasten.

Veel extensieve boeren geven aan dat de administratieve lasten zwaar en complex zijn, en niet in verhouding staat met het aantal dieren, en daarmee mogelijk negatieve (milieu)impact die zij kunnen hebben. Een aantal voorbeelden:

1. Het aangeven van bufferstroken is monnikenwerk, wat ieder jaar weer opnieuw moet worden uitgevoerd.
2. Dubbelop: De gecombineerde opgave stelt vragen die overbodig kunnen zijn. SKAL vergt volgens de boeren al veel administratie, als men daarop ook nog Qlip moet betalen en uitvoeren, terwijl deze ook dezelfde dingen vaak controleren is men twee keer zo lang bezig. De vraag vanuit boeren is om administratieve handeling eenmalig te hoeven laten uitvoeren, en dat men vrijstelling krijgt indien dit punt al bij een andere keuring is gecontroleerd.
3. Uitzonderingen. Omdat het extensieve bedrijf niet goed in de vraagstelling past, bijvoorbeeld bij de opgave m.b.t. toeslagen is het lastig om alles correct in te vullen.

Zoals een boer vertelt: “De gecombineerde opgave is niet te doen met alle uitzonderingen die wij voeren. Doordat wij nergens goed in passen heb ik dit jaar alles minimaal ingevuld en niets aangevraagd, zodat we ook nergens op gekort kunnen worden. Hierdoor lopen we dus toeslagen en (eco-) regelingen e.d. dus ook mis.”

4. De mestsystematiek; administratie en kosten zijn opgezet om het overschot aan mest in de gangbare sectoren in goede banen te leiden. In de biologische sector is juist een mesttekort, wat mest tot een waardevol goed maakt – zoals het hoort. Boeren zorgen zodoende goed voor hun mest en hebben geen reden om te frauderen in deze sector. De huidige systematiek zadelt deze boeren op met onnodige administratieve lasten en kosten.

De Kringloopwijzer is voor veel coöperaties en melkfabrieken een vereiste voor (melk)afzet. Maar is zeer ongunstig voor duurzame pioniers omdat:

1. Men kan geen lagere categorie aangeven dan 30kf fosfaat, terwijl oud Hollandse koeien die 3000 liter geven hier niet aankomen.
2. Weidegang kan maar beperkt worden opgegeven
3. Met extensieve stalsystemen kan niet worden gerekend
4. Er kan niet worden aangegeven dat je met dubbeldoel dieren werkt
5. De meeste KPI's worden uitgedrukt per hectare, behalve CO2 uitstoot, die gaat opeens over op met kg melk, dat is een scheve berekening.
6. Als je zelf krachtvoer teelt, komen alle verliezen van mineralen bij jouw bedrijf. Voer je krachtvoer aan, dan heb je een veel lagere forfaitaire verliesnorm per kg.

SKAL

SKAL wordt als duur en star ervaren; zowel certificeringen als jaarlijkse kosten. Ook zien kleinschalige boeren (inclusief degene die wel al bio zijn geworden) SKAL als administratief zwaar. Sommige regels staan tevens doorontwikkeling van een natuur inclusief kringloopbedrijf in de weg:

- Reststromen en etensresten (van buiten het bedrijf) mogen bijvoorbeeld niet gevoerd worden aan dieren omdat deze niet (per se/bewezen) biologisch zijn. Buitenvarkenshouderijen mogen zodoende geen reststromen van de bakkerij gebruiken indien ze zich biologisch willen laten certificeren.
- Ook moeten gemengde bedrijven elke tak apart laten certificeren; dat kan snel oplopen in kosten en administratie. Voor een kringloopbedrijf hebben kleinschalige bedrijven vaak een aantal varkens, kippen, koeien, een tuinderij etc.
- SKAL eist dat een koe altijd naar binnen moet kunnen waar er strooisel ligt. Voor veehouderijen waar de koeien dag en nacht buiten lopen is dit vaak een probleem. De stallen houden ze dan tevens schoon (i.e. geen strooisel).
- Bomen planten is moeilijk; ook bomen uit de natuur worden niet toegestaan omdat deze niet uit een biologische kwekerij komen. Dit terwijl gered plantmateriaal uit het bos zonder hulpstoffen (lees gif en kunstmest) is opgekomen. Ook mogen bossen niet ingezet worden voor de leefruimte van varkens, voordat het bos 2 jaar 'omgeschakeld is'.

Kosten.

Naast deze lasten zijn er nog andere administratieve en kostbare lasten die onevenredig uit kunnen pakken voor duurzaamheidspioniers..

1. Rechten kopen is duur voor een kleinschalig bedrijf. Dit terwijl de uitstoot van stikstof en fosfaat lager ligt bij extensief gehouden dieren. Tevens moet met mestrechten opkopen, tot wel 10.000 euro per hectare, of deze nu nodig zijn of niet.
2. Adviseurskosten bij aanvragen. De kosten voor gesprekken met gemeente en soms met provincie voor het starten van een Herenboerderij is hoog. Zeker als de gesprekken gaan over kleine dieren aantallen. Stel ondersteuning is 100,00 per uur. 3 uur overleg maakt 300,00,- voor de start van een vergunning-aanvraag. Bij een bedrijf van – zeg – 25 varkens en 250 kippen en 25 runderen (hoeveelheid dieren bij een herenboerderij) komt dat op $300,00 / 25 = 12,00$ per (varkens)plaats. Bij grootschalig varkensbedrijf van zeg 2700 plaatsen komt dat op $300,00 / 2700 = 0,11$ per plaats. Voor kleinschalige kippen $300,00 / 249 = 1,20$ per plaats. Grootschalige kippenhouderij $300,00 / 85563$ (gem. aantal kip per locatie in NL) = 0,0035 per

plaats. Runderen kleinschalig $300,00 / 25 = 12,00$ per plaats. Grootschalig runderbedrijf $300,00 / 113$ (gem. rundveebedrijf) = 2.65 per plaats. Dit voorbeeld geeft aan dat alle kosten voor advies en ondersteuning voor kleine hielderijen zo veel hoger zijn dan voor de bedrijven met grote getallen. Dat maakt het een uitdaging blijft om een betaalbare vergunning aan te vragen.

3. Waterschapsbelasting. De tarieven zijn voor duurzame bedrijven even hoog al bij intensieve bedrijven. Terwijl er bij duurzame bedrijven geen kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen worden gebruikt, en er geen schade wordt aangebracht. Het zou positief zijn indien voor deze bedrijven juist omgekeerde waterschapsbelasting geldt, i.e. dat zij geld terugkrijgen, vanwege de goede zorg voor de waterkwaliteit.

Afzet en handel

De huidige ketens zijn gemaakt voor bulkafzet, van gangbare bedrijven die monotone producten afleveren. Duurzame pioniers passen daar vaak niet tussen:

1. Huidige keten wil geen kleinschalige bedrijven als klant. Dat is meer werk, “ver rijden voor weinig melk”. Het alternatief is zelf kleinschaliger je producten verwerken.
2. Geen “extensieve” keten. Er is verkoop of eigen boerderij of bulkproductie, een tussenweg bestaat niet. Kleine (mobiele) slachterijen verdwijnen, en om een hele keten van A tot Z zelf te organiseren vraagt nogal wat van de boer. Indien we extensieve hielderijen willen bevorderen zal er een bijpassende keten moeten komen die diensten verleent die deze boeren nodig hebben.

3. Kleinschalige bedrijven worden belemmerd in directe afzet. Bijvoorbeeld: Eieren in een beschermingsgebied mogen niet met leden mee worden gegeven. Grote bedrijven mogen eieren afvoeren naar pakstations die verpakken ze en kunnen weer terug in het gebied komen om uitgeleverd te worden. Ook kan bij zelfverwerking van producten het COKZ lastig zijn. Eieren die niet aan de weg verkocht mogen worden, nieuwe wet- en regelgeving waar je extra onder valt, etc.
4. Mobiele slachterijen. Mobiele slachterijen passen uitstekend binnen verhoogd dierenwelzijn, verminderde uitstoot door transport, korte keten en betrokkenheid van consumenten. Regelgeving is hier de belemmerende factor. Bijvoorbeeld bij pluimvee is de verplichte monsternamen lastig omdat het verplicht door een dierenarts dient te gebeuren en zowel bloed als overschoentjes betreft. Dat drijft de kosten voor kleine koppels tot de onacceptabele limiet. We kijken graag naar een alternatieve regelgeving voor mobiele slachterijen die deze stap in de keten mogelijk maakt.

Bijlage 2: Workshop RVO tijdens Caring Farmers dag

13 maart 2024 te Bunschoten

Achtergrond

In het kader van het RVO-project 'Koplopers raken op achterstand' waar RVO belemmeringen in wet- en regelgeving analyseert van Koplopers heeft RVO een workshop gegeven tijdens de landelijke Caring Farmers dag. Caring Farmers (CF) had RVO gevraagd deze workshop te geven.

CF-boeren geven aan dat koplopers last hebben van de huidige regelgeving en dat die de ontwikkeling van een duurzame (dierwaardige) natuurinclusieve landbouw in de weg kan staan. CF heeft eerder aan RVO een lijst met tientallen belemmeringen gegeven.

Aan de workshop deden 20-25 mensen mee. Ongeveer de helft was zelf agrariër.

Doel Workshop

Beter inzicht krijgen in de belemmeringen en het prioriteren van de belemmeringen

Ophalen van tips die deelnemers ons meegeven om de belemmeringen te verminderen/ dienstverlening te verbeteren.

Kennismaken met de doelgroep en toelichten wat de rol van RVO is bij het uitvoeren van wet- en regelgeving.

Vorm workshop

In het eerste deel van de workshop is er een presentatie over RVO en over het project 'Koplopers raken op achterstand' gegeven. Daarna zijn de deelnemers in twee groepen uiteengegaan om zelf aan de slag te gaan.

De belemmeringen waren op een poster weergegeven en de deelnemers konden met stickers aangeven welke belemmering ze het belangrijkste vinden. Daarna is kort gesproken over de belemmeringen*. Vervolgens zijn drietallen gevormd. De groepjes hebben op geeltjes tips gegeven aan RVO, die volgens hen zouden kunnen bijdragen aan minder belemmeringen.

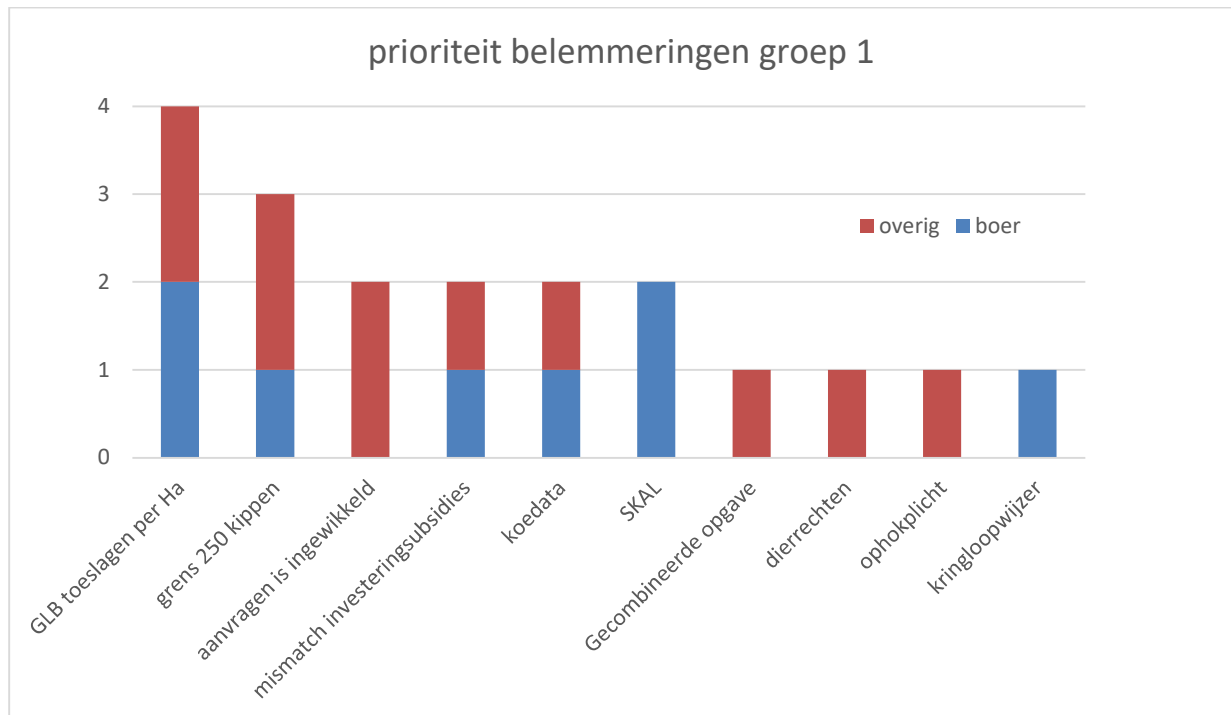
* In groep twee is niet met stickers gewerkt, omdat in die groep de behoefte groot was om ervaringen en gevoelens te delen. Tijdens dit groepsgesprek kwamen er belemmeringen en tips aan bod.

Resultaten

In dit deel gaan we in op de belemmeringen en op de tips per werkgroep.

Belemmeringen

Werkgroep 1 (o.a. overige agrariërs en niet boeren)

In groep 1 werd de Ha-toeslag als grootste belemmering genoemd. Voor koplopers is het belangrijker dat gekeken wordt naar de mogelijkheid van een premie per toegevoegde waarde. Dan de premie te laten bepalen door het aantal Ha. Een klein bedrijf kan bijvoorbeeld heel belangrijk zijn voor de sociale cohesie. Bovendien vindt een deel dat (bijvoorbeeld bij de Eco-regeling) de motivatie om deel te nemen vooral financieel is gedreven en minder door intrinsieke motivatie. “Als zo’n toeslag zou verdwijnen dat zal zo’n deelnemer gelijk stoppen met de maatregel” aldus een deelnemer.

Ook werd de grens van 250 kippen (in combinatie met kipkar) als belemmering gezien voor de ontwikkeling van koploperbedrijven. Veel bedrijven zijn gemengd en kippen kunnen een mooie rol hebben in het verbeteren van de bodem. Echter, als je meer dan 250 kippen wil houden, dan moet aan heel veel wetgeving worden voldaan, waardoor koplopers ervan afzien.

Werkgroep 2 (o.a. weidende geiten- en varkenshouders en herenboeren)

In groep 2 is niet gestickerd. In het groepsgesprek zijn de volgende belemmeringen genoteerd: Koplopersbedrijven passen vaak niet in gangbare regels: voor Koplopers die de transitie bevorderen is in feite Koplopersbeleid nodig.

Koplopers hebben schaalnadelen in vergelijking met de schaalvoordelen van grote gangbare bedrijven:

- Dat betekent in de meeste gevallen – hogere uitvoeringslasten (kosten en tijd).
- Ook hogere kosten in toegang tot de keten. Meer moeite om een geschikte ketenpartner te vinden.
- Geen draagvlak voor werkwijze Koplopers zijn afwijkend en daarmee kunnen zij in de ogen van behoudende gangbare boeren als bedreigend overkomen. Dit zorgt ervoor dat de gangbare buurman de afwijking meldt bij de NVWA/ omgevingsdienst, waardoor er extra

controles plaatsvinden. Indien voor de werkwijze van de koploper een officieel kader zou zijn, is deze controle niet nodig.

- Koplopers nemen juist risico's door ongebaande paden te nemen.
- RAV (Regeling ammoniak en veehouderij) codes bemachtigen voor kleinschalige huisvestingssystemen zoals kipkarren is complex.
- Berekening emissies kleinschalig bedrijf, klopt niet met Aeries.
- Weidegang van geiten, varkens en kippen bestaat niet in het huidige systeem.
- Gewascodes voor kort cyclische gewassen. Hoe omgaan met grasland waar varkens op lopen, die het omtoveren tot een modderpoel?
- Kleinschalige slacht is moeilijk met alle regelgeving, er zijn daarom steeds minder slachterijen beschikbaar voor koplopers. Koplopers willen soms bij het slachten aanwezig zijn en willen er zeker van zijn dat ze hun eigen dieren terugkrijgen. Dit kan bij grote slachterijen niet altijd.
- Lammetjes van geiten moeten binnen 7 dagen gemeld worden in I&R. Dit is haast niet mogelijk in de drukke lammertijd, temeer omdat de koplopers lammeren langer bij de geit laten en dit niet proces niet willen verstoren.
- Diergezondheid wordt overgecontroleerd (bijvoorbeeld bij Q-koorts).

Tips

Werkgroep 1

Er zijn veel tips gegeven, echter deze zijn heel divers. RVO constateert dat tips vaak gaan over het verbeteren van de dienstverlening in het algemeen. Alle agrariërs zouden er baat bij kunnen hebben als deze tips worden opgevolgd door RVO. De tips gaan minder vaak over het oplossen van belemmeringen die alleen van toepassing zijn voor koplopers.

Tips om de dienstverlening te verbeteren:

- Kijk op basis van data of iemand in aanmerking komt en mail proactief met de betreffende ondernemer. AI kan vervolgens helpen met vragen beantwoorden en ondersteuning.
- Breng jaarlijks een hardcover magazine uit, i.s.m. LNV met daarin: regels, verandering beleid, transitieverhalen, subsidies en openstellingen.
- Schrijf de formulieren in Janneke en Jip taal.
- Akkerranden intekenen makkelijker maken, gebruik satellietbeelden en AI
- Geef ruimte voor herstel voordat je iemand van fraude beticht.
- Stel een zaakwaarnemer of coach beschikbaar (via SABE is complex en je moet voorfinancieren).

Tips om belemmeringen weg te nemen:

- In België en Duitsland gelden andere regels voor kleinschalige pluimveehouderij. Kijk of dat ook toepasbaar is in Nederland.
- Stem meetinstrumenten (monitoring) af op niet gangbare boeren.
- Gebruik het Natuurlijk Kapitaal model van RIVM om boeren te belonen voor eco-systeemdiensten, dat is meer doel sturend.
- Onderzoek of je de bergboeren regeling kunt gebruiken voor Koplopers.
- Zorg voor experimenteeruimte door het verstrekken van ontheffingen als het niet binnen de wetgeving kan.

Werkgroep 2

De volgende tips zijn door de werkgroep 2 genoemd:

- Een vast aanspreekpunt bij RVO (een goede informatie ingang)
- Varkens < 300 -400 andere regels dan voor grootschalig
- Afschaffen aanscherping I&R om binnen 7 dagen de lammeren te melden voor geitenhouders.

- Als op het bedrijf de melk direct verwerkt wordt tot kaas, dan is het wenselijk om aparte regels voor melkmonstering op te stellen.

Conclusie uit alle aangedragen belemmeringen en tips van groep 1 en 2

Als de belemmeringen die in beide groepen genoemd zijn naast elkaar gelegd worden dan zijn er een aantal overeenkomsten en kunnen er een aantal conclusies getrokken worden.

Schaalnadelen

Allereerst ziet RVO dat koplopers mogelijk last hebben van schaalnadelen. De administratieve lasten lijken (relatief gezien) hoger en het is lastig geschikte ketenpartners te vinden, zoals een kleinschalige slachter die vanwege de omvang ook last heeft van schaalnadelen). Ook de GLB is nog steeds gericht op een vergoeding per Ha (tot 40 Ha.), daar zit een prikkel tot schaalvergroting in.

Afwijken van de 'normaal'

De norm is dat grote koppels vee in grote stallen worden gehuisvest. En over het algemeen één diersoort op een bedrijf. Veel koplopers doen dit niet. Allereerst zijn de aantallen dieren op een bedrijf veel lager en ten tweede is de huisvesting niet vergelijkbaar met regulier gehouden vee, denk aan de kipcaravan. Een ander voorbeeld is weidegang bij andere soorten dan melkvee. Wet- en regelgeving is gebaseerd op de norm, waardoor er voor de koplopers allerlei belemmeringen ontstaan bijvoorbeeld voor de RAV, AERIUS of vergunningsaanvraag. Mogelijk dat deze andere manier van boeren ook leidt tot meer controles.

Vast aanspreekpunt RVO

De deelnemers hebben ook tips meegegeven. Deze gaan met name over de dienstverlening. Zo is er een grote behoefte aan een vast aanspreekpunt of coach bij RVO voor de groep koplopers of andere manieren (zoals een magazine) om de informatievoorziening te verbeteren en te vereenvoudigen.

Wetgeving voor kleinschalige bedrijven

In Vlaanderen en Duitsland is wetgeving speciaal gericht op kleinschalige pluimveehouderijen. Deelnemers doen de aanbeveling om te kijken of dit in Nederland ook mogelijk is voor kleinschalige veehouderijen. Inmiddels heeft RVO van een deelnemer aanvullende informatie gekregen over wetgeving in Vlaanderen.

Koplopersbeleid

Aan koplopersbeleid kan mogelijk invulling gegeven worden door een (zoals een deelnemer de vergelijking maakte) bergboerenregeling te ontwikkelen. Op deze manier zou je wellicht specifieke doelgroepen kunnen ondersteunen. Ook zou je bestaande instrumenten misschien kunnen aanpassen zodat de koplopers beter bediend worden.

Netwerk

Tijdens de workshop zijn goede gesprekken gevoerd met de deelnemers. Ook de rest van de dag waren de RVO-ers zichtbaar en zijn er zinvolle contacten gelegd. RVO heeft een goed beeld kunnen schetsen van haar werkzaamheden. Dit goede contact kan bijdragen aan de ambitie om impact te maken.

Bijlage 3: Pleidooi Caring Farmers: op weg naar een andere pluimveehouderij

PLEIDOOI CARING FARMERS:

OP WEG NAAR EEN ANDERE PLUIMVEEHOUDERIJ

In juli, afgelopen jaar, mochten kippen, kalkoenen en eenden eindelijk weer naar buiten! Na acht maanden binnen te hebben gezeten vanwege de vogelgriep (HPAI), ongeacht hun locatie in het land, de nabijheid van water, uitbraak of wilde vogels. Ook ongeacht de situatie van de kippen in de stal.

Mobiele kippenkar of grootschalige houderij: de kip werd naar binnen verbannen met alle dierenwelzijnsgevolgen van dien. En die gevolgen waren groot. Zeker voor kippen in mobiele houderijen was de ruimte binnen veel te beperkt, vergeleken met de buitenruimte die ze gewend waren. Maar grootschalig of kleinschalig, problemen met pikkerij, verveling en frustratie zorgden overal in het land voor veel dierenleed.

Nu is het eind januari, de kippen zitten alweer een hele tijd binnen en al meer dan een miljoen kippen zijn sindsdien vergast vanwege een vogelgriepuitbraak. Daarbij komt ook nog een aantal van 163.000 kippen dat preventief geruimd is, omdat er binnen een straal van 10 kilometer in sommige gevallen maar liefst [honderden pluimveehouders](#) hun bedrijf houden. Het nieuws van eergisteren maakt dat wij ons hart vasthouden: vogelgriep op een eendenbedrijf in Ede, met [215 intensieve bedrijven](#) binnen de 10 km zone. Deze paar zinnen zouden voor iedere intelligente lezer voldoende moeten zijn om te beseffen dat de situatie onhoudbaar is.

Dat vinden ook experts. Hoogleraar Thijs Kuiken waarschuwt dat [elke nieuwe golf groter is dan de vorige](#). Dat betekent meer doden onder gehouden pluimvee, maar ook steeds meer wilde vogels die het loodje leggen. Dat blijft inmiddels niet meer bij watervogels, ook zangvogels en roofvogels moeten eraan geloven. Hoe meer het virus rondwaart, hoe groter de kans dat het muteert. Onlangs werd een vos gediagnosticeerd met vogelgriep en er zijn in het buitenland ook mensen besmet geraakt. Wetenschappers vragen zich dan ook niet af, óf er een epidemie onder mensen uitbreekt maar wanneer. Wetenschappers pleiten ook al langer voor een kleinere veehouderij met een veel kleinere impact op natuurlijke systemen. [Onlangs nog](#): "de belangrijkste maatregel is het aantal veebedrijven en de hoeveelheid dieren per onderneming omlaag brengen. Nederland heeft de hoogste pluimveedichtheid van de EU".

De uiteindelijke oplossing voor een duurzame pluimveehouderij, waar dierenwelzijn centraal staat, ligt niet in het almaar ophokken van kippen. Ook is het geen oplossing om de kleinschalig gehouden kippen in het [keurslijf van de grootschaligheid](#) te duwen, waar sommige partijen op lijken aan te sturen. Deze willen dat de wet- en regelgeving die nodig zijn in de intensieve pluimveehouderij ook opgelegd wordt aan de kleinschalige (mobiele) houderij. Niet alleen ten aanzien van vogelgriep, maar ook tal van andere

problemen van de intensieve pluimveehouderij. De (integrale) oplossing ligt volgens deze Caring Farmers bij een kleinere kippenstapel en robuustere dieren, gehouden in kleinschalige, (mobiele) huisvestingssystemen. Door de lokale productafzet zou deze kleine sector een mooie plek zijn om te starten met een pilot om te vaccineren tegen HPAI. De kleinschalige houderij vraagt om heel andere maatregelen en kan mogelijk zelfs als voorbeeld dienen voor de toekomstige houdbare pluimveehouderij.

De belangrijkste en acute maatregelen die wij snel vragen: duidelijke richtlijnen voor afschermplicht kleinschalig gehouden pluimvee en starten met een vaccinatie pilot voor (kleinschalige) houderijen waarbij er geen sprake is van export.

Daarnaast pleiten wij ervoor dat de kleinschalige mobiele pluimveehouderij tot een aparte duurzame en innovatieve houderij tak wordt gezien met bijgaande passende regelgeving. Deze regelgeving is belangrijk om in deze groeiende tak aan de ene kant dierenwelzijn en voedselveiligheid te waarborgen, en aan de andere kant de tak te laten floreren.

Foto: KipEigen

Kleinschalige mobiele pluimveehouderijen: voor een toekomstbestendige landbouw

In een circulaire economie zijn er meerdere wegen die naar Rome leiden. Ook voor wat betreft de rol van dieren daarin. We zijn er wel van overtuigd dat de huidige grootschalige, op exportgerichte pluimveehouderij er niet inpast. Los van diverse andere goede initiatieven vragen we hier de aandacht voor de rol van de kleinschalige mobiele pluimveehouderij. Deze zijn in opkomst in Europa. Meestal als diversificatie van een bestaand bedrijf, of als onderdeel van een CSA-concept (Community Supported Agriculture). De eieren worden doorgaans lokaal afgezet via huisverkoop, of in het geval van CSA zijn de vaste consumenten mede-eigenaren, en vindt er dus geen verkoop van eieren plaats. Voor vleeskippen geldt hetzelfde.

De kippen leven buiten in kleine koppels (in totaal maximaal 249 kippen) in een ren en overnachten in verplaatsbare hokken, waar meestal ook de legnesten ingebouwd zijn. In het geval van vleeskippen gaat het vaak om een zogeheten chicken tractor: een afgeschermd hok zonder bodem, die minstens één keer per dag verplaatst wordt. Het geheel dient als verrijking van bijvoorbeeld een fruitboomgaard, waardoor er op een ecologische wijze meer voedsel geproduceerd kan worden op hetzelfde stuk land. Kippen worden ingezet als natuurlijke plaagbestrijding en bemesting van de bodem, terwijl de bomen voor de nodige beschutting zorgen. Ook worden de units ingezet op grasland, bijvoorbeeld nadat koeien het begraasd hebben. De kippen verspreiden de mest door hun scharrelgedrag en pikken de ontwikkelende insectenlarven eruit: een natuurlijke bestrijding van vliegen. Ook zijn er voorbeelden van dit soort houderijen waar kippen de kringloop sluiten op tuinderijen. Ze kunnen flexibel ingezet worden om teeltbedden te bewerken en bemesten, en om gewasresten, onkruid en plaaginsecten op te ruimen. Daarnaast dienen de onverkoopbare groenteresten ook tot voedsel voor de kippen. Al met al kan het inzetten van kleinschalig, mobiel gehouden kippen een mooi voorbeeld zijn van kringlooplandbouw.

Foto: KipEigen

Bodem

In duurzame landbouw is het belang van een gezonde bodem groot. Een mobiele kippenkar die op regelmatige basis verplaatst wordt over grasland laat geen zwarte bodem achter, maar wordt op tijd verplaatst, zodat de vegetatie de tijd krijgt om te herstellen zodra de kippen naar een volgend stuk land gaan. Door het verplaatsen ontstaan er geen plaatselijke mestoverschotten en wordt de beperkte hoeveelheid mest opgenomen door de aanwezige vegetatie, waardoor bijvoorbeeld uitspoeling van stikstof en fosfaat naar het grondwater voorkomen kan worden. Bij een mobiel systeem krijgen kippen steeds een nieuw stuk 'schoon' land, lopen ze niet steeds in hun eigen mest en is de kans op verspreiding van ziektes en parasieten kleiner.

Naast de voordelen van mobiel beheer op de bodem ten aanzien van mest, draagt dit houderijsysteem ook bij aan de bodemgezondheid door het verhogen van het organische stofgehalte in de bodem. De tijdelijke begrazing (dus niet overbegrazen) leidt tot het dieper wortelen van de vegetatie, wat meer organische stof oplevert. Vegetatie die vertrapt wordt, wordt samen met de mest verteerd en vormt voedsel voor het bodemleven, dat hierdoor gestimuleerd wordt. Meer bodemleven resulteert ook in een hoger organische stofgehalte. Een hoger bodem organische stofgehalte heeft de volgende positieve gevolgen: verhoging biodiversiteit in bodem en grasland, koolstofvastlegging in de bodem en beter waterbergend vermogen van de bodem, iets dat erg gewenst is in de steeds vaker voorkomende tijden van droogte en neerslagoverschotten. Een algehele gezonde bodem draagt weer bij aan gezonde gewassen, waardoor er minder kunstmatige ingrepen nodig zijn.

Foto's: KipEigen

Diergezondheid en welzijn

In mobiele houderijen, waarbij de kippen in kleine koppels buiten leven hebben de kippen een optimale omgeving om hun natuurlijke gedragingen te uiten, zoals scharrelen, stofbaden en zonnebaden. Dit wordt geassocieerd met verhoogd dierenwelzijn. Ook heerst er rust in de koppels, vanwege de lage aantallen kippen en (vaak) de aanwezigheid van een haan. Het meest ideaal is een koppel van maximaal 80 kippen. Wanneer er met de juiste kennis en kunde gewerkt wordt, is dit een houderijsysteem waarbij er geen aanleiding is tot stressgerelateerd gedrag zoals verenpikken en kannibalisme. Door de steeds nieuwe natuurlijke omgeving worden de kippen gestimuleerd om deze te verkennen, waardoor de kippen niet verveeld raken.

Dit soort kleinschalige initiatieven creëren ook de mogelijkheid om dubbeldoelkippen of andere zeldzame rassen te gaan houden. Door het gebruik van hoogproductieve kippen te mijden en de mogelijkheden van dubbeldoelkippen te ontdekken wordt er meer gestreefd naar een robuuste kip, een rustig dier dat minder snel pikkerij vertoont en die tegen een stootje kan. Daardoor is dit dier extra geschikt voor dit soort houderijsystemen, waarbij de dieren buiten leven en daardoor meer blootgesteld worden aan weer en wind en ziekteverwekkers van buiten. Als Caring Farmers willen we de houderij aanpassen aan het dier, en niet andersom. Hierin zullen we dus een stap terug moeten doen, onder andere door terug te gaan naar een meer natuurlijke kip. Maar dan met de kennis van nu. De overgang naar dergelijke huisvestingsystemen is daarom niet "terug naar vroeger", maar een vooruitgang naar een kleinschaliger systeem waarbij de kennis die we in de laatste decennia hebben opgedaan over gezondheid, voeding, huisvesting, en welzijn van pluimvee toegepast kan worden.

Naast dat het sterkere dieren zijn, hebben dubbeldoelkippen ook een antwoord op de ethische haantjes-kwestie: De haantjes worden namelijk niet als eendagskuiken gedood, maar kunnen langzaam opgroeien tot vleeskip: ze hebben het recht om te leven en vervullen een waardevolle rol in de kringloop. Door de lagere productie per tijdseenheid van de dubbeldoelkip is er ook een lagere eiwit-input nodig. Dit maakt dat het rantsoen van de kippen voor een groter deel kan bestaan uit grassen en groenteresten, waardoor we nog dichterbij een gesloten kringloop komen. Hoogproductieve kippen kunnen deze rol niet goed vervullen, want meer 'groen' in het rantsoen betekent een lagere opname van het legvoer. De hoge productie vraagt echter om krachtvoer, en als dit er niet in de juiste verhouding is, worden de benodigde voedingsstoffen uit het eigen lichaam onttrokken, waardoor er bij hoogproductieve kippen in dit geval bijvoorbeeld frequenter borstbeenfracturen voorkomen. Momenteel worden er in kleinschalige mobiele houderijen nog veelal hoogproductieve (hybride) kippen ingezet, maar steeds meer houders zien de waarde in van de dubbeldoelkip. Het is een houderijtak die constant in beweging is en steeds zoekt naar oplossingen voor een toekomstbestendige houderij, en daarbij kritisch naar zichzelf blijft kijken.

Foto: Geluksvogel

Doordat de kippen buiten leven is het niet mogelijk de houderij 'steriel' in te richten. Er is altijd een kans dat een wilde vogel een ziekte of parasiet overbrengt. Daarom wordt in dergelijke houderijsystemen veelal ingezet op het natuurlijk gezond houden van de kippen, onder andere door te kiezen voor sterkere, robuuste rassen. Ook de meer natuurlijke voeding, zoals kruidenrijk gras, insecten, en bijvoorbeeld groente reststromen, draagt bij aan het preventief gezond houden van de dieren.

Daarbij komt dat in deze kleinschalige manier van kippen houden het risico op het ontstaan van nieuwe (hoogpathogene) virussen bijna nul is, in tegenstelling tot de intensieve pluimveehouderij (Dhingra et al., 2018). En als er een hoog-pathogene vogelgriepvirus uitbraak plaats heeft in Nederland, hebben kleinschalige, extensieve bedrijven een kleinere kans om besmet te raken dan grootschalige, intensieve pluimveebedrijven. Dit blijkt uit retrospectieve analyses van HPAI uitbraken in Italië, Nederland en Canada (Leibler et al., 2009). Het houden van kleine koppels, en het geven van meer ruimte per dier ligt hieraan ten grondslag.

Doordat het vogelgriepvirus zich binnen de wereldwijde intensieve pluimveehouderij zodanig heeft kunnen ontwikkelen tot een hoogpathogene variant, is zelfs een robuuste, natuurlijk gezonde kip hier niet meer tegen bestand. Daarom zien wij het vaccineren van kippen tegen vogelgriep als een oplossing voor de huidige problematiek, en om een einde te maken aan het voortdurend ophokken en afschermen van pluimvee. Het vaccin dat momenteel in landen buiten Europa wordt gebruikt tegen de huidige variant van hoog-pathogene vogelgriep is gericht tegen H5, en geeft volledige bescherming tegen

ziekte en sterfte, en een significante verlaging van uitscheiding van virus, (hoewel niet tot nul) (Gardin et al., 2016). De verwachting van Hoogleraar Thijs Kuiken is dat als een hoog-pathogeen vogelgriepvirus in een gevaccineerd klein koppel (max 249 kippen) zou komen, dat het virus óf niet, óf maar heel beperkt onder de kippen zou verspreiden. In grootschalige, intensieve bedrijven is de kans hierop weer veel groter. Nog een reden om te pleiten voor meer kleinschaligheid.

Los van de vogelgriep, is een bijkomend voordeel dat er in kleinschalige houderijen individuele aandacht kan zijn voor elk dier. Afwijkend gedrag dat op ziekte kan wijzen kan snel geconstateerd worden. Mocht er toch een ziekte uitbreken, dan is het een klein koppel dat behandeld (of in het ergste geval geruimd) dient te worden, in plaats van een hele stal met tienduizenden dieren.

Voedselveiligheid en traceerbaarheid

Door de korte keten die gepaard gaat met dit soort lokale, kleinschalige initiatieven, is het traceren van de herkomst een eitje. De meeste kleine houderijen zetten hun producten af via huisverkoop. Dat is een korte keten, dus consument weet precies waar zijn/haar eieren vandaan komen en kiest in dit geval bewust voor een lokale, kleinschalige houderij die over het algemeen wordt gekenmerkt door een hoge mate van transparantie. In het geval van een CSA is er zelfs helemaal geen sprake van een keten. Het is te vergelijken met een groep gezinnen die verspreid over het dorp kippen in hun achtertuin hebben, maar in plaats van in hun achtertuin zetten ze hun kippen bij een boer neer, die er vervolgens vanuit zijn/haar professie vakkundig voor zorgt (Zie bijvoorbeeld [KipEigen](#) en [Herenboeren](#)). Door de kleinschaligheid (al dan niet in combinatie met CSA), is er direct contact met de consumenten. Hierbij vervullen kleinschalige houders een rol op het gebied van bewustwording en betrokkenheid van de consument bij duurzame voedselproductie. Op deze manier kunnen we de kloof overbruggen die in de loop der jaren is ontstaan tussen landbouw, natuur en consument.

Desalniettemin kan het geen kwaad om de preventieve maatregelen op bepaalde gebieden verder te trekken door deze vast te leggen in regelgeving. Het kleinschalige (mobiele) houderijsysteem kent vele voordelen, mits goed uitgevoerd.

Echter, in de praktijk wordt helaas niet overal met voldoende kennis en kunde tewerk gegaan. De eventuele risico's die hier kunnen ontstaan voor dierenwelzijn en voedselveiligheid, kunnen voorkomen worden door bijvoorbeeld eisen te stellen aan huisvesting, entingen en tests. Zo houden we de standaard hoog.

Foto: de Goed Gevulde

Conclusie

Wij zetten graag in op een kleinere, meer lokaalgerichte pluimveehouderij. De opkomst van de kleinschalige, mobiele houderij past hier prima in. Deze vraagt echter aandacht voor een aangepast beleid. Alhoewel het een mooi dier-, natuur- en boervriendelijk houderijsysteem is met vele voordelen, en er in vele gevallen professioneel te werk wordt gegaan, wordt er helaas niet in alle gevallen met goede kennis en kunde gewerkt. Om de risico's die hiermee gepaard gaan te verlagen, is het belangrijk dat er afspraken komen wat betreft de standaard waaraan kleine houderijen willen voldoen. De huidige positie die deze houderijvorm in de wet- en regelgeving heeft is ongeschikt. De limiet van 249 dieren is arbitrair en logischerwijs moet er aandacht zijn voor voedselveiligheid en volksgezondheid, diergezondheid en dierenwelzijn. Zo waarborgen we deze waarden door de juiste uitvoering van dit houderijsysteem vast te leggen. Maatregelen moeten passen bij de draagkracht van dergelijke kleinschalige houderij. Nieuwe afspraken en aangepaste wetgeving moeten zo ingericht worden dat kleinschalige kippenhouderijen de ruimte krijgen om zich nog verder te ontwikkelen/professionaliseren, gelijk aan het streven naar kringlooplandbouw. Zo kan deze houderij groeien en één van de serieuze nationaal gerichte (dus geen export) alternatieven zijn voor het huidige standaard en het huidige standaard kippenvlees. Doordat de producten niet geëxporteerd worden, én er professioneel kippen worden gehouden kan een vaccinatieproef tegen H5/H7 worden opgestart en op significante schaal uitgevoerd worden.

Onze vraag aan LNV: Erken óók de kleinschalige pluimveehouderij als een aparte duurzame en innovatieve houderij tak en draag zorg dat welwillende boeren de vrijheid behouden om met dit duurzame, kleinschalige (al dan niet mobiele) houderijsysteem vorm te geven aan de transitie, door deze te faciliteren met bijpassende regelgeving. En verkansel de bijdrage van kleinschalige pioniers daarin niet: juist zij - vrij van de schulden die grootschalige boeren met zich meetorsen – kunnen het zich (nu nog) veroorloven om te experimenteren met toekomstgerichte landbouw.

Referenties

Dhingra, M. S., Artois, J., Dellicour, S., Lemey, P., Dauphin, G., Von Dobschuetz, S., Van Boeckel, T. P., Castellan, D. M., Morzaria, S. en Gilbert, M. (2018). Geographical and Historical Patterns in the Emergences of Novel Highly Pathogenic Avian Influenza (HPAI) H5 and H7 Viruses in Poultry: Tabel 1). *Frontiers in Veterinary Science*, 5, 84.

Gardin, Y., Palya, V., Dorsey, K. M., El-Attrache, J., Bonfante, F., de Wit, S., Kapczynski, D., Kilany, W. H., Rauw, F., Steensels, M. en Soejoedonol, R.D. (2016). Experimental and Field Results Regarding Immunity Induced by a Recombinant Turkey Herpesvirus H5 Vector Vaccine Against H5N1 and Other H5 Highly Pathogenic Avian Influenza Virus Challenges. *Avian diseases*, 60(1s), 232-237.

Leibler, J. H., Otte, J., Roland-Holst, D., Pfeiffer, D. U., Soares Magalhaes, R., Rushton, J., Graham, J. P. en Silbergeld, E. K. (2009). Industrial food animal production and global health risks: exploring the ecosystems and economics of avian influenza: Tabel 3). *Ecohealth* 6.1: 58-70.

Geschreven door:

- Eva Vos   Eva Vos Agro-ecologisch ontwerp & advies | KipEigen
- Hanneke van Ormondt   Caring Farmers

Met raadpleging van:

- Vera Bavinck   Pluimveearts | Fair Poultry
- Prof. Dr. Thijs Kuiken   Afdeling Viroscience, Erasmus MC

Ondertekend door de volgende caring Farmers:

- Geert van der Veer   Herenboeren Nederland
- Ruud Zanders   Co-Founder Kipster
- Stijn van de Bovenkamp   Geluksvogel | Wijkamp Farming Solutions
- Else Koning   Boerderie de Leefhebbrie
- Inge Vleemingh   De Goed Gevulde
- Richard van Pelt   Boeren in het Bos
- Mariska Slot   Boeren in het Bos
- Julia ter Huurne   Zuuver
- Veroon & Gerrit Bosje   De Geitenhof
- Wytze Nauta   Stichting Biologische Veeverbetering/Bio-KI | Eemstadboerderij

Bijlage 4: Voorstel Koploperfonds

Voorstel Koploperfonds

Koplopers geven aan vaak achter het net te vissen m.b.t. subsidies en fondsen. Dit komt omdat hun creatieve idee niet pas in het kader en de categorieën van huidige subsidies én omdat deze subsidies vaak enkel over grote bedragen gaan. Een innovatie kan al heel klein zijn. Het LNV heeft gevraagd om 10 voorbeelden te geven van kleinschalige innovaties die uit een koploperfonds bekostigd zou kunnen worden, wat Caring Farmers mogelijk in zijn beheer zou hebben.

Randvoorwaarden:

- Het fonds is bedoeld om ecologische innovatie en best practices te ondersteunen. Hierin zal de keuze worden gemaakt om door te proberen tot je iets hebt wat werkt, en niet na het eerste experiment, wat mogelijk negatief uitvalt, te stoppen.
- We hanteren geen minimumbedrag. Een hoornbel kost bijvoorbeeld maar 25 euro per stuk.
- Het fonds is bedoeld om koploperboeren te ondersteunen die niet passen in huidige kaders. Dit zijn niet exclusief biologische of biodynamische boeren.
- Het fonds beoordeelt innovaties integraal: een oplossing voor het klimaat die ten koste gaat van dierwaardigheid levert netto niets op. We zoeken naar de win-win, zoals in ecologische landbouw ook het uitgangspunt is.

De 10 voorbeelden:

1. Hoornbellen voor koeien met hoorns

Koeien met hoorns, niet veel melkveehouders doen het nog. In de biodynamische sector is het normaal, in de biologisch sector, waar de vee dichtheid weer hoger is, wordt er momenteel veel gekeken naar hoornloos fokken. De angst is dat koeien met hoorns elkaar en de boer verwonden. Zonder hier partij in te kiezen (hoorns versus hoornloos fokken), is het wel zeker dat onthoornen niet strookt met de Wet Dieren waar ingrepen op dieren verboden zijn. Een groep boeren zou hierom willen gaan experimenteren met het plaatsen van ballen op de horens. Een veelbelovende bal is gemaakt van messing en kost ongeveer 50 euro per bal. Best een investering voor een veestapel van 50 koeien. Het doel van het experiment is om met een aantal melkveehouders te onderzoeken of deze uitvinding de verwondingen afdoende verzacht zonder stress te veroorzaken bij het dier.

2. Inzaaien met drones

Technische uitvinden kunnen óók ecologisch zijn. Indien we een fonds zouden beheren, zou het doorzaaien van weilanden met kruidenrijke mengsels met drones graag iets wat we zouden willen bekostigen. Hoe minder men op het land rijdt met zware machines, hoe minder de bodemverdichting en hoe minder diesel/fossiele energie. In de bosbouw worden drones al veelvuldig gebruikt, door zaden in bolletjes aarde te verwerken en uit te strooien. Maar dit zou ook een goede manier zijn om ecologische landbouw minder arbeidsintensief te maken, gebruik van fossiele middelen te verminderen, en de bodem minder te verstoren. Bovendien zou het ook de levenskansen van het zaad kunnen vergroten, omdat men in het vroege voorjaar al kan zaaien, als het nog te nat is om met machines het land op te gaan.

3. Niet-technische stalaanpassingen

Boeren geven aan dat stalaanpassingen en huisvestingmogelijkheden die zij graag willen doen vaak niet kunnen uit de bestaande potjes. Bijvoorbeeld natuurlijke ventilatie inbouwen, een verplaatsbare overkapping, kippenkarren aanschaffen of aanpassen, het maken van kavelpaden om zo langer te weiden, aanpassingen van hekwerken binnen de stal of tijdelijke vermindering van vee dichtheid om te experimenteren met gehoornde koeien. Of het inbouwen van een [stofbadhuis](#) voor kippen.

4. Experimenteerfonds voor landbouwapparatuur

Boeren die pionieren zijn vaak ook uitvinders. Ze bouwen tractoren om tot elektrisch, werken samen met techneuten aan duurzamere landbouwvoertuigen. Denk bijvoorbeeld aan de beetle-catcher, die chemieloos de aardappelkevers van de planten slaat, uitgevonden op het bedrijf van Joost van Strien; of aan biologische bloembollenteler John Huiberts die zelf een landbouwvoertuig ontwikkelde dat bloembollen onder de graszoden stopt. Veehouderij Eyckenstein probeert een bestaande machine voor poedermelk, waarbij er goed gemonitord wordt hoeveel het kalf drinkt, om te bouwen tot een machine die ook rauwe melk tot zich neemt. Een experimenteerbudget zou veel boeren kunnen helpen, zeker als dat wordt aangevuld met een budget om deze kennis te delen met andere boeren.

5. Aanschaffonds voor elektrische, deel-, en/of tweedehandse landbouwapparatuur

In de extensieve landbouw gebruik je andere apparatuur, zoals ook benoemd in punt 4. De vraag voor elektrische, tweedehands of anderzijds wat 'minder gevraagde' apparatuur is bij pionieren hoger. En wat is uitgevonden zou men ook beschikbaar willen stellen voor mede-pioniers. Een fonds hiervoor zou uitkomst kunnen bieden. Zoals het aanschaffen van een mobiele melkmachine, zodat je dieren meer buiten kunnen lopen. Of het is een uitvinding die men sporadisch gebruikt, en dus gezamenlijk wil aanschaffen om te delen (zoals de beetle catcher is aangeschaft door 5 akkerbouwers binnen het Rotterdam de Boer Op project). Maar hier zou ook een elektrische apparatuur onder kunnen vallen, of het opzetten van een 'leen systeem' voor elektrische apparatuur.

6. Vergoeding van aanplant op gecombineerde bestemmingen

Caring Farmers zijn vaak op zoek naar de win-win. Het aanplanten van bomen en struiken zou meer gestimuleerd kunnen worden als gecombineerde bestemmingen werden toegelaten en aangemoedigd. Bijvoorbeeld druiven- en anders hangend fruit tegen de zuidzijde van de stal (vergoedingen voor stalaanpassingen nemen dit vaak niet mee), of het creëren van een boomgaard in de weide voor koeien, of het beter inrichten van de buitenruimte voor kippen in de biologische

sector. Kippen gebruiken nu soms de buitenruimte niet, omdat deze te onbeschut is. Maar ook het planten van heggen en hagen omliggend de stal om fijnstof en stikstof tegen te gaan, is geen stimulering voor. Hier is in bijvoorbeeld Engeland wel een programma voor, waar boeren de ammoniakreductie door bomen en struiken kunnen meten [met deze tool](#).

7. Beter luisteren naar dieren

We leren steeds meer over hoe dieren met ons communiceren. McDonald's heeft bijvoorbeeld al geïnvesteerd in apparatuur die pijngeluiden van vleeskuikens kunnen opvangen in de stal. Maar de Caring Farmers zijn juist geïnteresseerd in de geluksgeluiden in de stal. Zo weet je of de aanpassing en manier van houden je dieren wel echt gelukkig maakt, bij biologische bedrijven maar ook in de kipcaravan.

Ook doen wij nu dankzij het Barth Misset Fonds al onderzoek naar de taal van koeien en maken we een lesmodule voor het agrarisch onderwijs samen met Aeres hogeschool. Graag delen wij al deze kennis met melkveehouders en gaan we ook beter luisteren naar de andere diersoorten.

8. Een potje voor kleinschalige monitor en onderzoeksvragen

Ook extensieve boeren willen inzicht in hun uitstoot van fijnstof, ammoniak. Ze willen een bodemonderzoekje doen, of hebben een hele specifieke vraag omtrent iets waarmee ze pionieren. Bijvoorbeeld bij kalfjes-bij-de-koe lijken de celgetallen van de melk hoger te zijn, maar het is nog onduidelijk waar dit precies door komt en wat ze eraan kunnen doen. Er zijn echter maar 25 boeren die de kalfjes 3+ maanden bij de koe houden, dus zulke vragen staan niet snel bovenaan de lijst van kennisvragen. Ook kunnen hier webinar-reeksen uit worden gefinancierd. Bijvoorbeeld, Dierenarts Vera Bavinck kon voor 3000 euro meer dan 400 kipcaravan houders opleiden met een webinar reeks. Hiermee voorzien we in een kennisbehoefte die vooral bij pionierende boeren leeft.

9. Agrarisch pioniers onderwijs

We willen allemaal toe naar natuurinclusieve kringlooplandbouw. Echter, hier wordt in het agrarisch onderwijs nog maar mondjesmaat aandacht aan gegeven. Als pionierende boeren spelen we graag een rol in het inspireren van toekomstige boeren. We zouden graag willen meewerken aan het Jong Leren Eten, het agrarische educatie programma. Om hieraan mee te doen, moet je je laten certificeren voor 200 euro. We zouden het logischer vinden als boeren hier niet voor hoeven te betalen, maar betaald worden, zodat de kennis van kleine en duurzame boeren wordt vergoed en benut. Een standaard vergoeding voor pionierende boeren van 75 euro per uur om leerlingen van middelbaar-, beroeps- en hoger onderwijs mee te nemen zou uitkomst kunnen bieden om de boeren van de toekomst ook daadwerkelijk klaar te stomen voor het boerenbedrijf van de toekomst.

10. Integraal duurzaam advies

We zouden graag een voucherregeling instellen voor onze boeren voor écht duurzaam advies van bijvoorbeeld een Caring Vet die eens met een brede welzijnsbril meekijkt naar je bedrijf, of van één van de bodemadviseurs van Co2L Farming. Of een advies van Platform Natuurlijke Veehouderij hoe je de chemie (ontwormingsmiddelen) kan terugbrengen op je bedrijf om de biodiversiteit te vergroten.

Bijlage 5: Geraadpleegde bronnen

- Avined: <https://www.avined.nl/>
- Avined tarieven: <https://www.avined.nl/wp-content/uploads/Tarievenlijstwebsite2024.2.pdf>
- Besluit activiteiten leefomgeving: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0041330/2024-10-26>
- Besluit diergezondheid: Staatsblad 2024, 270 | Overheid.nl > Officiële bekendmakingen
- Besluit houders van dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2024-07-01>
- Betalingen voor kleine landbouwers: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-schemes/payments-small-farmers_nl?prefLang=nl
- Boer, de, I. en Gosselink, K. (2024). Wat we gemeen hebben. Een analyse van voedselvisies in het veld. Food Hub. <https://foodhub.nl/wp-content/uploads/2024/09/Wat-we-gemeen-hebben-analyse-van-voedselvisies-in-het-veld.pdf>
- Bos en Hout: <https://www.provinciegroningen.nl/subsidies/natuur-en-landschap/bos-en-hout/>
- Caring Farmers: <https://caringfarmers.nl/wie-zijn-onze-boeren/>
- COKZ (2024): <https://cokz.nl/wp-content/uploads/2024/11/nieuwsbrief-eisen-rauwe-melk-verkoop-2025-2-A.pdf>
- Convenant diergezondheidsfonds. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2024/04/26/convenant-financiering-bestrijding-besmettelijke-dierziekten-2025-2029>
- Dekker F. en Kuiler E. (2024). *Belemmeringen in certificering en wet- en regelgeving voor de kleinschalige biologische tuinbouwsector*. Federatie van Agro-Ecologische Boeren. https://agfstorage.blob.core.windows.net/misc/BJ_nl/2024/04/11/OnderzoeksrapportBelemmeringenCertificering.pdf
- Groenestein, K, Goedhart P.W., van Bruggen C., de Jonge, I., Ogink, N. (2023). *Schatting van stikstofverliezen uit stallen op basis van de stikstof-fosfaat verhouding in afgevoerde mest: Evaluatie van de NP-methode en effect van staltype*. (Verslag; Nr. 1426). Wageningen Livestock Research. <https://doi.org/10.18174/631641>
- Informatiepunt Leefomgeving (IPLO): <https://iplo.nl/regelgeving/omgevingswet/introductie/uitgangspunten/>
- Jongeneel, R., Asseldonk, van M., Daatselaar, C., Greijdanus, A., Helming, J. en Vissers, L. *Uitwerking bedrijfstypen voor duurzame landbouw: melkveehouderij en akkerbouw*. Wageningen Economic Research. (<https://edepot.wur.nl/644812>).
- Kamerbrief over bedrijfsgerichte doelsturing (26-10-2024) <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/10/21/bedrijfsgerichte-doelsturing>
- Landschappelijke beplanting: <https://www.overbetuwe.nl/subsidie-landschappelijke-beplanting-in-het-buitengebied>
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (2024). 2050 begint nu! LNV-witboek. Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2024/04/26/witboek-ministerie-van-landbouw-natuur-en-voedselkwaliteit>
- Netwerk agrarisch: <https://iplo.nl/actueel/landelijke-netwerken-leefomgeving/#:~:text=Netwerk%20Agrarisch,samen%20met%20het%20netwerk%20Water>
- Netwerk Platteland: <https://www.netwerkplatteland.nl/actueel/nieuws/2024/05/07/nederlandse-innovatie-winnaar-eip-agri-innovation-awards>
- Pleidooi kleinschalige veehouderij: <https://caringfarmers.nl/wp-content/uploads/2022/01/27-1-Pleidooi-Caring-Farmers-Op-weg-naar-een-andere-pluimveehouderij.pdf>

- Rijksoverheid, 2024. Regeerprogramma. Uitwerking van het hoofdlijnenakkoord door het kabinet. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-f525d4046079b0beabc6f897f79045ccf2246e08/pdf>
- RVO Pluimveerechten: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/mest/pluimvee>
- Pluimveerechten.nu: <https://www.pluimveerechten.nu/>
- RDA: <https://www.rda.nl/publicaties/zienswijzen/2021/11/18/zienswijze-dierwaardige-veehouderij>
- Regeling Diergeneesmiddelen: [wetten.nl - Regeling - Regeling diergeneesmiddelen - BWBR0032626](https://wetten.nl/Regeling-Regeling-diergeneesmiddelen-BWBR0032626)
- Regieorgaan: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/convenanten/2023/12/04/regie-om-sneller-te-innoveren-naar-een-duurzame-veehouderij>
- Runhaar, H.A.C., (2025). Inaugurele rede 'governing towards sustainable food systems, new connections for more diversity, 17 januari 2025. Universiteit Utrecht.'
- RVO (2024). Verandertheorie transitie landbouw- & voedselsysteem. Interne rapportage.
- RVO Couperen varkensstaarten: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/samenwerken-aan-innovatie-eip/stoppen-met-couperen-varkensstaarten>
- RVO Demonstratie GLB: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/glb-projectsubsidie-demonstratieprojecten>
- RVO Diergezondheidsfonds: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/dierziektepreventie/diergezondheidsfonds>
- RVO Experimenteerlocaties: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/experimenteerlocaties-voor-de-agrarische-sector>
- RVO Erkende Agrarische bedrijfsadviseurs: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/erkende-agrarische-bedrijfsadviseurs>
- RVO Gewasbescherming: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/geintegreerde-gewasbescherming-verbeteren/samenwerken-aan-innovatie>
- RVO I&R pluimvee: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/identificatie-en-registratie-dieren/pluimvee-melden>
- RVO Jong Leren Eten: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/jle>
- RVO Kennisprojecten GLB: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/glb-projectsubsidie-kennisprojecten>
- RVO MKB/KMO: <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2017/03/definitie%20KMO.pdf>
- RVO Mia\Vamil criteria: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/mia-vamil/productvoorstel-milieulijst/criteria-opname-milieulijst>
- RVO Mia\Vamil infographic: <https://infographics.rvo.nl/sectorplaten/landbouw/>
- RVO Mia\Vamil kippenkar: <https://www.rvo.nl/milieu-en-energielijst-2024/apparatuur-voorzieningen-voor-het-combineren-van-akkerbouw-veeteelt-met>
- RVO Pluimveerechten: <https://www.rvo.nl/onderwerpen/mest/pluimvee>
- RVO productieve investeringen: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/productieve-investeringen-voor-bedrijfsmodernisering-flevoland-overijssel-en>
- RVO Samenwerking EIP: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/samenwerken-aan-innovatie-eip>
- RVO Sbv: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/innovatie-en-verduurzaming-stallen>
- RVO SDE++: <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/sde/aanvragen/veranderingen-sde>
- RVO tarieven DGF: <https://www.rvo.nl/sites/default/files/2024-11/Overzicht%20tarieven%20pluimvee%202025.pdf>
- RVO: Voortgang uitvoering *Gecombineerde opgave (GO 2024)* (2024). Interne rapportage
- Schans, van der F. en Beek, van J. (2020) Natuurinclusieve landbouw hinderende wet- en regelgeving. CLM Onderzoek en Advies. publicatienummer 1019.
- Scharenborg, M. (2021). Avined wil aanpassing beleid kipcaravans en andere kleinschalige pluimveehouderijen. Pluimveeweb 3 november 2021.

<https://www.pluimveeweb.nl/artikel/429123-avined-wil-aanpassing-beleid-kipcaravans-en-andere-kleinschalige-pluimveehouderijen/>

- Rozendaal, W. en Potappel, M. (2023). *Basis op orde en vooruitwerken – Aanbevelingen vanuit het RVO-klantboard innovatie hub agro*. Aequator Groen + Ruimte bv
- Simons, L. en Nijhof A. (2021). *Changing the Game. Sustainable market transformation strategies tot understand and tackle the big and complex sustainability challenges of our generation*. Routledge, New York.
- SKAL tarieven: <https://www.skal.nl/nieuws/tarieven-2025-gepubliceerd>
- Verordening (EU) 2021/2115: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/ALL/?uri=CELEX%3A32021R2115>
- Vissers, L., Asseldonk, van M., Daatselaar, C., Jager, J., Jongeneel, R., Groot, M., Helming, J., Horne, van, P. en Hoste, R.(2024). *Uitwerking bedrijfstypen voor duurzame landbouw: dierlijke en plantaardige sectoren*. Wageningen Economic Research. (<https://edepot.wur.nl/655123>).
- Vries de A, Wolters, A, Barbosa-Palacios, I, Krol-Otter, M, Sleeking, R. (2024) *Niet de regels maar het doel*. RVO.
- Wet Dieren: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2024-07-01>